

6.5.1 Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége

Az 1948-ban alakult MTESZ 1983 óta társadalmi tömegszervezetként működik, melynek keretein belül 32 műszaki, agrár- és természettudományi egyesület, összesen 170 ezer taggal dolgozik. Tagegyesületei, helyi szervezetei 1200 intézményben, gazdálkodó szervezetben tevékenykednek. Céljuk a tudomány és a technika haladásának, a népgazdaság fejlesztésének társadalmi úton való előmozdítása, a tagság szakmai tájékoztatása, továbbképzése.⁴⁵

Tagegyesületei - profiljuknak megfelelően - évtizedek óta gondoznak olyan témákat, amelyeket a környezetvédelem fogalmának megjelenése óta ahhoz sorolunk. Tevékenységében megjelentek a környezetvédelmi munka különböző bonyolultságú teendői: a feltárás, adatgyűjtés, a szennyezések csökkentése, műszaki fejlesztések segítése, a környezetkárok megelőzését célzó fejlesztések támogatása.

A MTESZ egyesületeiben résztvevő tudósok, szakemberek személyes és csoportos szerepéről a környezetvédelem fogalmának meghonosításában, a társadalmi aktivitás megindításában munkánk korábbi részeiben többször szóltunk. Ezért itt nem a fejlődés ívét, hanem a végzett tevékenység irányait kívánjuk bemutatni. Már az egyesületek listájának áttekintése is arra utal, hogy a MTESZ-en belül a környezetszennyezés létrejöttében felelős műszaki szakember és a megszüntetéséért dolgozó másik mérnök nemcsak egymással kerülhet egy tető alá, hanem az "ab ovo környezetvédő" tudósok is ugyanitt tömörülnek. (Néhány példa: Építőipari Tudományos Egyesület Városfejlesztési Tagozat, Gépipari Tudományos Egyesület, Közlekedéstudományi Egyesület, Magyar Agrártudományi Egyesület, Magyar Biológiai Társaság, Országos Erdészeti Egyesület, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Szilikátipari Egyesület stb.)

Az egyesületek és területi szervezetek környezetvédelmi tevékenysége elsősorban a termelés területére irányul. Célja olyan műszaki megoldások keresése, amely a környezetbe jutó káros szennyeződések, hulladékok kibocsátásának csökkentését, más gyártási, termelési eljárások bevezetésével kívánja megszüntetni, vagy mini-

mális értékre leszorítani. Mivel a hagyományos technológiai eljárások (az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt) igen nagy része nemcsak a környezetet károsítja, hanem a szükségesnél több nyersanyagot használ fel és nagyobb energiaráfordítás igényel, a népgazdaság célkitűzései a technológiák felülvizsgálatát, új módszerek bevezetését követelik. E kérdések megoldásában tölt be a MTESZ kezdeményező szerepet.

Az egyesületi munka néhány kiragadott példájának megemlítése is segít munkájuk megismerésében: az élővilág és ezen belül az ember kiemelt védelme, a biológia és az ipar kapcsolata, a városrendezés és fejlesztés - mint a települési környezet védelmének eszközei, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztésével összefüggő kémizálás káros hatásainak csökkentése, az erdők szerepe az ökológiai egyensúlyban, környezetvédelem és erdőgazdálkodás, az energiagazdálkodás (atomenergia) és a környezetvédelem követelményeinek összehangolása, környezetkimélő technológiák bevezetése, elsősorban a gépipar, vegyipar, kohászat, bőripar, élelmiszeripar területén, vízgazdálkodás és vízvédelem az új nagy beruházások környezetvédelmi problémáinak elemzése stb.

A célok megvalósításának módszereinél elsősorban az ágazat szakmai szempontjai érvényesülnek: a tagegyesületek és területi csoportjaik, több esetben más egyesületekkel és szervezetekkel közösen konferenciákat, klubnapokat, vitadélutánokat, bemutatókat és előadásokat szerveznek, speciális környezetvédelmi célú szakpublikációkat jelentetnek meg.

Fontos feladatuk a környezetvédelemmel kapcsolatos koncepciók fejlesztési tervek, kutatási tervek társadalmi véleményezése, mellyel nagymértékben hozzájárulnak az állami döntéshozók munkájához. Az egyesületek javaslatokat dolgoznak ki a szabványok és technológiai előírások korszerűsítésére. A területi szervezetek adottságaikból következően elsősorban a megye, város regionális környezetfejlesztési kérdéseivel foglalkoznak. Több esetben maga az állami irányító fórum kéri fel az MTESZ területi szervezetét konkrét feladatok elvégzésére. (így közreműködnek pl a Veszprém

vízellátási problémáinak megoldásában, Győr és Borsod megyei üzemek légszennyeződésének csökkentésére irányuló műszaki feltételek kidolgozásában.)

Az MTESZ szervezetében e munkát a szövetség Környezetvédelmi Bizottsága végzi, amely az egyesületek, a helyi szervezetek koordinálásán túl pályázatok meghirdetésével, időszerű problémák megoldását ismertető tanulmányok világra segítésével és közreadásával, viták, tapasztalatcserék, továbbképzések szervezésével is sokat tesz a magyar környezetvédelem szakszerűségének elmélyítése érdekében.

6.5.2 A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

A TIT a MTESZ-hez hasonlóan az alkotó értelmiség szervezete. Több mint 30 ezer tagja 1984-ben például másfélezer előadást tartott, amelyen a hallgatók létszáma a kétmilliót is elérte. Tanfolyamain százezernél több, szabadegyetemem mintegy 240 ezer fő vett részt.⁴⁵

A TIT-ben résztvevő tudósok, szakemberek környezetvédelemhez való viszonyára mindazok érvényesek, amelyeket korábban bőven kifejtettünk, ezért erre itt nem térünk ki. A társulat kezdettől részese volt a hazai környezetvédelmi aktivitásnak. Munkája nemcsak hagyományosan ismeretterjesztő, de tudatformáló is, bár politikai érdekképviselői szerepkört nem, vagy csak erősen áttételesen tulajdoníthatunk neki.

Az emberi környezet védelmét szolgáló, nevelő, szemléletalkító munkának változatos eszközeit, módszereit alakították ki a TIT szakemberei, aktivistái.

A hagyományos ismeretterjesztés formái keretében is tekintélyes számú, megyénként mintegy 100-200 környezetvédelmi tárgyú előadásról számolnak be, melyek egy részét más társadalmi szervekkel (pl. a népfronttal) közösen szervezik. Az előadások témája általános környezetvédelmi, de különösen népszerűek a természetvédelemmel fog-

lalkozó, az előadás helyszínéhez közeli nemzeti parkokat, védett területeket bemutató, illusztrált előadások. Ezek színvonalát előadói segédanyag-sorozat, illetve szemléltető médiák összeállításával és közreadásával segítik (melyeket olykor az állami oktatás is használ).

Több megyében szerveztek kiállításokkal egybekötött környezetvédelmi napokat és heteket. A társulat szabadegyetemei között vannak a környezet kérdéseivel is foglalkozók, legnagyobb hagyományú a Soproni Környezetvédelmi Nyári Egyetem. Jelentős szerepet tölt be a TIT a szakmunkások át- és továbbképzésében is, amelyek tematikájában környezetvédelmi kérdések is szerepelnek (csakúgy, mint a brigád-előadás sorozatban), (pl. a munkahelyi környezetről, a hulladékgyűjtésről, a hulladékmentes technológiáról). Az előadók továbbképzésében is szerepel a téma, így Országos Előadói Konferenciát rendeztek 1982-ben a Paksi Atomerőmű környezetvédelmi vonatkozásairól, hasonló időszerű a Gacikovo-Nagymaros Vízlépcsőrendszer kapcsán is. Az előadó-képzés nemcsak országos, hanem regionális szinten is gyakorlat, melynek során részint az adott térség környezeti ügyeinek bemutatása, megvitatása, részint az aktuális időszakban különösen jelentőségű környezetvédelmi vonatkozású kérdések korszerű szemléletű bemutatása kerül sorra (ilyen téma volt pl. 1983-ban a másodnyersanyag és hulladékhasznosítás és a Balaton helyzete).

Az országban - főként általános és középiskolák bázisán - számos környezet- és természetvédelmi szakkör, baráti kör is működik, amelyekben sok fiatal szerez komoly környezeti ismereteket. Ezek munkáját a TIT kiadványokkal, másrészt koordinációval segíti. Ebben a TIT Természettudományi Stúdiójának szerepe jelentős. Többször rendezték meg a szakkörök vezetőinek országos tapasztalatcseréjét, amely alkalom a hazai környezetvédelmi társadalmi csoportok vezetőinek találkozására, ismerkedésére - s így e mozgalom erősödésére is lehetőséget teremtett.

6.5.3 Magyar Vöröskereszt

A Vöröskereszt, melynek 13 711 alapszervezetében 1,2 millió tag tevékenykedik, kiterjedt szociális tevékenységet folytat, részt vesz a nemzetközi liga munkájában (nemzetközi segélyakciók), véradást szervez, s az egészséges életmódra való nevelés érdekében tevékenykedik. Utóbbi keretében évente csaknem hatvanezer előadást tart, tanfolyamain az elmúlt öt év alatt 1 millióan vettek részt.⁴⁵

Kezdeményezője és évtizedek óta a népfronttal közösen szervezője az ún. tisztasági mozgalomnak, melyeket a települési környezet érdekében folytatott tömeges társadalmi akcióként tartanak nyilván. A Vöröskereszt is kezdettől fogva résztvevője a társadalmi szervezetek összehangolt fellépésének,⁴⁶ s ennek a hazai hagyományok mellett külső okai is voltak. A hetvenes évek elején a Nemzetközi Vöröskereszt is fontos feladatának tekintette a világméretű kibontakozó környezetvédelmi aktivitásba történő bekapcsolódást, melynek elvi alapja az volt, hogy a vöröskeresztes mozgalom az ember védelmére és segítésére alakult meg az 1860-as években, s a környezetvédelem is az ember védelmének egyik modern formáját jelenti. A liga az 1973-as "Nemzetközi Vöröskeresztes Nap" jelszavának a következőket választotta: "Az emberért és környezetért mit tehet a Vöröskereszt?"

Az 1973-as visegrádi tanácskozáson a Vöröskeresztnak - a legtöbb társadalmi szervezetet időben és tárgondoltságában is megelőző - határozott környezetvédelmi koncepciója volt. A koncepció a szervezet jövőbeni környezetvédelmi munkájának fő vonásait is tükrözte. Eszerint - a tisztasági mozgalmak fenntartása mellett - szélesíteni kívánják a környezetvédelmi felvilágosító, nevelő és propagandatevékenységet. Ezen - a szervezet lapja adta lehetőségen - kívül különböző előadások, tanfolyamok szervezését, filmek, kiállítások, plakátok készítését, a tömegkommunikáció bevonását gondolták. Hangsúlyozták a jelző, figyelmeztető, ellenőrző szerep fontosságát, melynek érdekében szakemberekből (a vöröskeresztes közegészségügyiek, orvosok bevonását is értve) a várható veszélyekre figyelmeztető munkacsoportokat kívántak lét-

rehozni, de egyúttal felajánlották az ifjú vöröskeresztesek bevonását is a környezetvédelmi őrzőjáratok munkájába.

A későbbi évek során a kezdetben elképzelt tevékenységi körnek nem vált minden formája tartósan működővé. A 80-as évekre a vöröskeresztes mozgalom a környezetvédelem terén általában nem új, vagy önálló akciók kezdeményezője, hanem inkább a más szervezetek által kezdeményezett tevékenységekhez kapcsolódik. Folytatja a népfronttal (és más szervezetekkel) a lakóterületi tisztasági-szépítési (virágosítási) mozgalmakkal kapcsolatos munkát, csatlakozik a fásítási-parkosítási akciókhoz, részt vesz a tanácsi és társadalmi szervezetek együttes településszempléin, bejárásain (ahol ellenőrzik az intézmények és közterületek rendjét, tisztaságát, a parkosítást, fásítást, a szemétszállítást stb.), az üzemi, intézményi vöröskeresztes alapszervezetek a helyi munkavédelmi, tisztasági bejárásokban vesznek részt. A tisztasági akciókat új formákkal is gyarapították (Tiszta lakótelep, üdülőterület, építési terület), Mindezzel együtt a Vöröskereszt szerepe - nem szükségszerűen - ma kisebb jelentőségű, mint a környezetvédelem kezdeti időszakában volt.

6.5.4 "Természetközeli" hobby-egyesületek

Az egyesületi mozgalom⁴⁷ a társadalom különböző rétegeiből az azonos érdeklődésű egyéneket azért tömöríti egybe, hogy a tagok kedvtelésüket, céljaikat a közösség összefogásával biztosabban ki-elégíthessék, képességeiket fejleszthessék, esetleg speciális érdekvédelemben részesüljenek. Napjainkban közel 7500 egyesület, 2,7 millió egyesületi tag szerepel a nyilvántartásokban. E számok alacsonyabbak a felszabadulás előttinél, s jelentősen módosult az egyesületi mozgalom tartalma is. Az egyesületek 53 %-át a sportegyesületek teszik ki, ezeket nagyságrendben a tűzoltó, majd a vadász- és a horgászegyesületek követik. Jelentős a MTESZ kapcsán már említett tudományos egyesületek száma is.

A már idézett részlet a XIII. kongresszus határozatából⁷ utalt az egyesületek társadalmunk politikai rendszerében növekvő szerepére. Jelentőségük foko-

zódása a társadalom érdekképviselési rendszerében is fontos, hiszen ha a más természetűeket leszámítjuk, nálunk kevés ilyen szervezet működik. Pokol B. többek által vitatott adata szerint mindössze 20-25 olyan érdekképviselési szervünk, illetve országos egyesületünk van, amelynél az érdekek politikai intézményesülése ma számba jöhet.⁴⁸

Az egyesületeknek csupán kisebbik része folytat a környezetvédelemmel összefüggésbe hozható tevékenységet. E fejezetben ezek közül is csak azokkal foglalkozunk, amelyek ugyan nem vallják magukat környezetvédőnek, de munkájuk, tagjaik hobbija kapcsolódik a természethez, az állat- vagy növényvilág egyes taxonjaihoz. A "valódi környezetvédelmi" profilt viselő egyesületek életét ezektől tudatosan megkülönböztetve a következő fejezetben tárgyaljuk.

Véleményünk szerint a " természetközeli hobby egyesületek" összefoglaló névvel illethető egyesületeket hazánkban a következőképpen csoportosíthatjuk: 1. "Ősmesterségek" egyesületei (vadászok, horgászok); 2. Állat-, növénytartó hobby-egyesületek; 3. Állatvédők egyesületei; 4. Természetjáró, természetbarát egyesületek.

"Ősmesterségek" egyesületei

Természetes dolog, hogy a természetben rendszeresen járó, vadakkal és halakkal törődő, azokat és környezetüket megismerő emberekben a természet egésze iránti jóindulat is kialakul. Szervezeteik, tagegyesületeik, melyeket az országos szövetségek képviselnek, régóta részei a hazai környezetvédelmi társadalmi összefogásnak. A népfront által meghirdetett akcióprogramokban is intézményesen vesznek részt, s érdekeik is a környezet pusztulásának megállításáért való fellépés érdekében mozgósítják tagjaikat.

A Magyar Vadászok Országos Szövetsége tagjainak környezetvédelmi tevékenységét a következő területeken tartja számon: a vadászok fontos szerepet játszanak abban, hogy a vadon élő állatoknak az urbanizációs folyamatok és a nagyüzemi mezőgazdasági termelés miatti csökkenése ellentételeződjék. Vadbúvóhelyeket, csendereseket létesítenek (melyek olykor egy-egy terület eredeti élőlényének

utolsó menedékét jelenthetik.) A vadásztársaságok külterületeken rendszeresen járó vadászai személyesen kísérik figyelemmel a terület környezeti állapotát, érzékelik és jelzik a negatív változásokat. A hivatásos vadászok több mint fele lett tagja a környezetvédelmi társadalmi őrségnek. A szövetség információi alapján a vadászok betartják és betartatják a természetvédelmi szabályokat. (Bár ősi vita folyik természetvédőkkel például a ragadozó madarak, a muflon, a farkas, a medve létjogosultságának kérdéséről. Ezek az együttműködést fékező viták a természetvédelmi szemlélet várható erősödése nyomán feltehetően enyhülni fognak.)

A Magyar Horgászok Országos Szövetségének tagjai a vízminőségvédelem legszámosabb őrszemeit jelentik, akik a vízszennyezésekről rendszeresen adnak jelzéseket. Rendszeresen szerveznek a vízpartokon szeméttakarítási akciókat, segítenek a haváriákat követő tisztogató akciókban is (ahogyan ez az 1983. májusi balatoni halpusztulás után is történt). Egyesületeik vízterületeket kezelnek, melyek jó állapotban tartása elemi érdekük is.

Állat- és növénytartó hobby-egyesületek

Az urbanizált környezetben élő emberek egyre erősödő igénye, hogy a természettel vagy legalább annak valamely szimbolikus darabkájában, az élővilág valamely képviselőjével rendre találkozzék. Ezért is igyekszik kertés házban lakni, de ha nem is teheti, növényekkel díszíti otthonát, s nagyon sokan állatokat tartanak.

A következőkben azokat az egyesületeket mutatjuk be, amelyek kifejezetten ilyen természet iránti vonzódást kifejező hobby híveit tömörítik.⁴⁹ Nem sorolunk ezek közé olyan egyesületeket, amelyek tagjai elsősorban gazdasági, megélhetési okok és nem vagy alig a hobby miatt tenyésztenek állatokat, természetnek növényeket. A határvonal persze meglehetősen önkényes, hiszen több egyesületen belül is előfordul az, hogy a tagok egy része üzletszerűen, anyagi érdekből kiszolgálja, rosszabb esetben kihasználja más tagok hobby igényeit.

Ezek az egyesületek sem homogének, tagjaik sem egyformák. Véleményünk szerint a környezeti, ökológiai szemlélet fejlesztéséhez ott adottak kedvezőbb lehetőségek, ahol a hobby önmagáért (illetve a természettel fenntartható érdemi kapcsolat miatt) fontos és azt üzleti szempontok nem, vagy alig zavarják. Mivel bizonyos mértékig ez mindegyik egyesületben előfordul, végletek helyett inkább olyan sort állíthatunk fel, amely a hobbyhoz kapcsolódó üzleti elemek erősségét tükrözi. Valahogy így (a legtisztábban hobby típusokkal kezdjük és a legtisztábban üzletiekkel zárjuk a sort): kaktuszgyűjtők, díszmadártenyésztők, akvaristák-terrariszták, postagalambtenyésztők, macskatenyésztők, ebtenyésztők.

Úgy véljük, s külföldi példák is erre utalnak, hogy a környezetvédelem társadalmi bázisa tekintetében e hobby-egyesületek tagságát legjobb esetben is inkább passzív szövetségesként, mintsem aktív közreműködőként lehet számba venni. Köreikből elsősorban a környezet ügyeinek csendes szimpatizánsai kerülnek ki, akiknek túlnyomó többségét a főhivatása melletti hobbyja kielégítően elfoglalja. Amennyiben kollektív aktivitást máshol nem folytat és az egyesületen belül vállal közéleti szerepet, e feladatkör az egyesületek belső életének sok tekintetben rendezetlen volta miatt igénybe is veszi a dologra szánt idejét és energiáját, s még ha el is jut a környezetvédelmet illető deklaratív gesztusokig, ezeknek az egyesületi tagságot mozgósító hatása elenyésző mértékben várható.

Létezésük mégis fontos, mert segítenek abban, hogy az egyesület keretein kívül az adott hobbyval lényegesen nagyobb létszámban foglalkozók is motívumokat és több eligazítást kapjanak (kiadványaik, rendezvényeik révén) az élővilág, a természet iránti érdeklődésükhöz.

Állatvédő egyesületek

A századunkban világszerte létrejött állatvédő egyesületek eszmei bázisa etikai (sokszor éppen vallási gyökerű, s az állatvédelem fő motívumának az "egyenrangú teremtménytársak" tiszteletét tekintik). A különféle állatvédő szervezetek több országban váltak a környezetvédő mozgalmak partnereivé, esetleg részeivé, bár extrémistáik inkább annak ballasztját növelik. A szélsőséges nézeteket

követők köre a szelídebb vegetáriánus irányzattól a tudományos állatkiismereteket, vagy a nagyüzemi állattartást állatkínzásnak fel-fogó, ellenük botránkykeltő akciókkal harcoló csoportokig terjed, ahol az etikai alapú állatvédelem afféle "részleges vakságba" csaphat át, amely az állatok védelmét az emberek védelme elé helyezi.

Hazánkban a szélsőséges irányzatok képviselőinek szerepe jelentéktelen. Az első magyar állatvédő csoport sem a szűkebben értelmezett "állatok szenvedéseit csökkentő" profillal jött létre. Ennek 1882-es létrehozásában Herman Ottó szerepe jelentős, s így eredeti céljait tekintve sokkal inkább a természetvédelmi indíttatás volt a meghatározó.

Az egyesület működésének hosszabb szünete után 1967-ben alakul újjá a Magyar Országos Állatvédő Egyesület, amely ekkor már tisztán állatvédő profilt visel. A nyolcvanas évek elején módosította célkitűzéseit, s az eredeti, Herman Ottó idejében kialakult koncepcióknak megfelelően kívánta folytatni munkáját. Az új célok a következők: a társadalom és elsősorban az ifjúság nevelése az élővilág szeretetére, az élővilág védelmének elősegítése, az állatbarátság és a természetszeretet embernevelő eszméjének terjesztése.⁵⁰ Az egyesület új nevet is felvett: Herman Ottó Magyar Állatbarát és Természetvédő Egyesület. Alapszabályában meghatározott feladatai között is súllyal szerepelnek természetvédelmi tárgyú teendők. Például: ez irányú ismeretterjesztés, társadalmi munkaakciók szervezése, fellépés a természetvédelmi törvény megsértőivel szemben, járőrszolgálat szervezése.

A természetvédelmi profil hagyományai és jelenbeli felvállalása, valamint az állatvédelemnek az egyszerű állat- és növénytartás hobbján túlmutató szándéka miatt az állatvédő egyesületeknek komolyabb szerepe lehetne a környezetvédelem társadalmiasításában. A vállalt természetvédelmi profilt azonban szinte egyáltalán nem fejlesztették ki, tisztán állatvédő akciók minden energiájukat igénybe veszik. Bár más állatvédő egyesület (Fekete István Állatbarát Kör) is létrejött, a következő évek során aligha várható bármelyik szervezettől az általános nyilatkozatokat meghaladó környezetvédelmi aktivitás.

Természetbarátok

A természetbe kedvtelésből járó, annak szépségeit élvezni akaró és tudó emberek a turistáskodás kezdeteitől fogva ennek védelmét is feladatuknak tekintették. Így történik ez ma is, s az 1984-ben már több mint 117 ezer tagot számláló Magyar Természetbarát Szövetség egyesületeinek tagságát a környezetvédelem egyértelmű támogatói közé sorolhatjuk. A természetbarát mozgalom célkitűzései eredendően szolgálják az emberi környezet érdekeit, hiszen aki a természettel személyes kapcsolatot létesít, megismeri annak szépségeit és törvényeit, az munkája során is jobban törődik tevékenysége következményeivel. A szervezett természetjárókra pedig - éppen a kollektivitás és a rendszeresség adta több ismeret miatt - ez fokozottan érvényes. A természetbarátok részt vesznek a helyi szervek által a lakóhelyek, az üdülőterületek környékén szervezett fásítási és szemétyűjtési akciókban, a víztárolók, a vizek és vízpartok helyzetét figyelik és bejelentik a szennyezőket, de szerveztek akciókat védett területeken végzendő munkákra is.

Környezetvédelmi tevékenységük leghatékonyabb formájának a Társadalmi Erdői Szolgálatot tarthatjuk. A szolgálat - több korábbi kezdeményezés után - 1962-ben alakult meg, s azóta jelentős mennyiségi és minőségi fejlődésen ment át. Évente kb. 4000 szolgálatot (több mint 10.000 résztvevővel 100.000 munkaórában) látnak el. A TESZ célja⁵¹, hogy hathatós támogatást nyújtson az erdők és a természeti környezet, valamint az ott található létesítmények, természeti értékek védelmében az ezekkel hivatásszerűen foglalkozóknak. Munkájukat csoportosan, járőrszerűen végzik. Vállalt feladataik közé tartozik a kirándulók felvilágosítás, nevelése, a természet tisztaságának, rendjének és csendjének óvása, a természeti értékek és az ott elhelyezett létesítmények rongálásának megakadályozása, az erdei növények és állatok pusztításának meggátlása. Kártétel esetén személyesen lépnek fel, s jelentik az illetékes szerveknek az esetet. A TESZ tagjai közül számosan egyúttal a Társadalmi Természetvédelmi Szolgálatban is részt vesznek.

A természetbarátoktól a jövőben is a már kialakult és jól működő formákhoz hasonló tevékenységek fenntartása és fejlesztése várható. Emiatt az MTBSZ-t a hazai környezetvédelem - s különösen a természetvédelem - társadalmi bázisa szempontjából továbbra is fontos szervezetek között kell számon tartani.

6.6 Sajátosan környezetvédelmi profilú állampolgári aktivitás szervezése

Az elmúlt évek során fokozatosan erősödött az a társadalmi aktivitás, amely a környezetvédelmet, vagy annak egy ágát önálló keretekkel rendelkező fő tevékenységi folyamatként kívánta szervezni. Az előző fejezetekben felsorolt szervezetek esetében ugyanis - mégha a fontosságát elismerik és érte sokat tesznek is - a környezetvédelem csupán a program egyik, általában nem is a legfontosabbak közé sorolt eleme.

A környezetvédelem már ismertetett felértékelődése a nyolcvanas években hazánkban is kiterjesztette a környezetvédelmi érdekek képviselésében korábban is fellépő szervezetek addig bátortalan kezdeményezéseit. Nem váratlan e folyamat, s folytatódására is bizton számíthatunk. A környezetvédelem terén különös jelentősége van a közvélemény nyomásának. Számos fejlett tőkés ország tapasztalata utal arra, hogy az előírásoknak éppen a környezetvédelemre specializálódott állampolgári csoportok vagy szervezetek érdekképviselői fellépése képes érvényt szerezni. Magyarországon is vannak ennek kezdeményezései, de országos szerveződésük tekintetében elmaradásunk nemcsak akkor nagy, ha a nyugati példákkal, hanem akkor is, ha más szocialista országokkal vonunk párhuzamot. A Szovjetunióban, Lengyelországban, az NDK-ban például országos társadalmi szervezetek működnek e téren, míg nálunk még a tisztán természetvédelemre specializált szervezetre sem volt országos példa (az egyetlen ilyen profilú szervezet is megyei szinten alakult, országos egyesülés létrehozására napjainkban történik kísérlet).

Annak, hogy e téren a hiány létrejött, kettős oka van. Az egyik ok a környezetvédelem jelentőségének későn jött felismeréséből adódik, a másik pedig demokratikus hagyományaink hiányában keresendő. Mivel az elsőről már adtunk ismertetést, csak a másodikra idézünk véleményt: "Az egyesületekkel akkor támadtak bajok, amikor túllépték a nekik rendelt hobby-jelleget (a "fogyasztói szükségletkielégítést") - vagy egyszerűen csak szokatlan hobbyhoz akarták a szervezeti keretek nyújtotta "legalitást" és más előnyöket élvezni (például a naturisták). A valóban önálló egyesület... a hivatal monopóliumát megtöri. Nemkívánatos témában is nyilvánosságot, alternatív javaslatokat, sőt bírálatot hoz: mindez a kormányzást nehezíti (de csak annyira, mint általában a demokrácia)."⁵²

Nem nehéz azonban megjósolni, hogy a szocialista demokrácia szélesedése nyomán "a hatalommal kipárnázott, kényelmes politizálás korszaka"⁵³ visszavonhatatlanul véget ért. E folyamattal együtt kell arra a környezetvédelem terén is felkészülni, hogy az állampolgári aktivitás mindinkább szervezetileg is teret fog ölteni. Ez természetes és pozitív folyamat, amelyre viszont számítani kell éppen annak érdekében, hogy "a társadalom felől érkező érdekbekövetelések szabályozottan érjék el az állami-politikai akaratképzést, és a különböző, sőt ellentétes hatások ne szakítsák szét a központi államigazgatási szervezet egyes elemeit."⁵⁴

Az egészséges kompromisszumokat érlelő viták csak segíthetik az átgondolt környezeti politikai döntések megszületését. Ennek szellemében a következők során azt tekintjük át, hogy mely sajátosan környezetvédelmi profilú szerveződési formái jelentek meg az elmúlt években az állampolgári csoportosulásoknak.⁵⁵ Véleményünk szerint a következő csoportosítás alkalmas a tipizálásra:

- településhez, tájhoz kötött lakossági aktivitás;
 - = a helyi környezet minőségének javítására,
 - = létrejött, vagy várható helyi környezeti hátrány elhárítására;
- természetvédő egyesületek;
- környezetvédő csoportosulások.

6.6.1 Településhez, tájhoz kötött környezetvédelmi aktivitás

A lakóhelyi környezet minőségének fejlesztésére régtől fogva működnek hazánkban is egyesületek. Ismeretes szerepük a múlt századi Pest-Buda vagy más településeink fejlődésében. Ezek később megszűntek, többek közt azért is, mert a felszabadulás után a korai szocialista társadalom fejlesztésének gyakorlata nem sok teret engedett az államon kívül társadalmi szerveződésnek. A hatvanas évek kezdetétől a társadalmi-politikai mozgások újjáéledésével a különböző fórumokon autonóm politikai vélemények erősödtek meg, később - a hatvanas évek derekára, végére - azok a törekvések is, amelyek egy adott település, vagy terület lakossági érdekeit kívánták képviselni.

E képviselet - bár elsősorban a települési környezet minőségének javítását célozták - változatos formákban jött létre, s nem csupán környezetfejlesztési, hanem kulturális-művelődési tartalmat is viselt, s a korábban létrejött honismereti-helytörténeti mozgalommal is szoros kapcsolatban állt. Legjellemzőbb formájaként a településszépítő és -védő (pl. városvédő) egyesületeket említhetjük. Ezek a műemlékvédelemben éppúgy aktívak, mint a településfejlesztéssel kapcsolatos elképzelések felvetésében és véleményezésében, s így programjuk tekintélyes része közvetlenül is környezetvédelmi vonatkozású. Létrejöttük nem volt mindenütt egyszerű folyamat, eleinte néhol a hatóságok nem szívesen fogadták megalakulásukat, bennük nem szövetségest, hanem konkurrenst, esetleg politikai ellenfelet sejtettek. Másutt meg éppen a helyi szervek, például a városi tanács kifejezett kezdeményezésére alakult ilyen egyesület. 1985 végére az ország 31 településén működött városszépítő-városvédő egyesület (ami azt jelenti, hogy csaknem minden negyedik városunkban). Napirenden szerepel országos szövetségük megalakítása is - ami számuk további gyarapodását is serkenteni fogja. Véleményem szerint várható, hogy az ilyen egyesületek száma is, tekintélye is növekszik, több beleszólást fognak a település ügyeibe kapni, s arra is lehet számítani, hogy az általuk felvetett kérdések között a környezetvédelmi fogantatásúak is szaporodni fognak. Bizonyosra vehető, hogy az általuk felvetett vagy képviselt ügyek más érdekekkel ütközni fognak, s ezért vitatkozó, sőt tiltakozó elemek is erősödnek majd. Fellépésük módszerei, eszközei számos ponton fog rokon jegyeket mutatni a Nyugat-Európában már évtizedek óta aktív polgári kezdeményezési mozgalmakkal, s annak hangvétele és stílusa pedig a döntéshozó

tanácsi szervek hozzájuk való viszonyával fog szoros összefüggést mutatni.

Jelentős visszhanggal járó fellépésükre említsünk néhány példát. Az egyik a debreceni Nagyerdő csökkenése feletti régi vita, amely 1983-ban élesedett ki, amikor az egyébként is megcsonkított erdő újabb darabkáját szándékoztak kiszakítani a BIOGAL Gyógyszergyár exportnövelő bővítése miatt. A lakossági tiltakozás, írók, tudósok, a városszépítő egyesület fellépése nyomán több hónapig folyó huzavona után a döntés az üzemnek kedvezett. A másik példa az "Avas-Kelet" beépítéséről 1984-ben folytatott vita.⁵⁶ Itt a Miskolci Városszépítő Egyesület és a megyei Természetvédő Egyesület együttesen lépett fel az ellen a terv ellen, hogy az általuk védett területnek, közparknak javasolt terület magánérs építkezések színtere legyen. A vitában a másik oldalon a városi tanács apparátusa állt. A vita döntőbírája, a városi tanács végrehajtó bizottsága az építés mellett voksolt, s a városvédők a konzekvenciát így vonták le: "a leendő kertés házak lakói valószínűleg nem a kohászat, fonoda vagy cementgyár munkásai lesznek." Hasonlóan éles vitákat említhetnénk a budai hegyek beépítéséről, a leendő Nemzeti Színház Városligetét tovább csonkító telepítéséről, vagy a keszthelyi kastélyparkon átvezetni szánt útról, bár ezeknél nem annyira a helyi lakossági aktivitás, hanem sokkal inkább a nevében fellépő sajtó szerepe a jelentős. Mindenesetre látható, hogy a környezeti ártalmaknak legjobban kitett városlakók ma már sokkal érzékenyebbek a zöldterületek sorsa iránt, mint egy-két évtizede. Akár azt is mondhatjuk, hogy a fák számával fordítottan arányos a környezetvédők száma városainkban.

Rokon ez az aktivitás azzal, amely egy adott településnél nagyobb földrajzi egységhez kötődik, s az előzőekhez hasonló lokálpatrióta vonásokat is visel. Egyes tájaink védelmében alakultak ilyen csoportok, amelyek abban különböznek az inkább felülről létrehozottaktól (mint pl. a Balatoni, a Velencei-tavi, a Dunakanyar Intéző Bizottságok), hogy spontán módon alakultak, s ezután hívták fel az adott táj (pl. a Káli-medence) védelmének fontosságára a figyelmet.

Hazánkban már a településhez kötött lakossági környezetvédelmi aktivitás "klasszikus" érintettség alapon szerveződő tiltakozó formáinak létezéséről is beszámolhatunk - s a jövőben erősödő szerepükkel is számolhatunk. Ezek - a külföldi polgári kezdeményezésekhez hasonlóan - egy adott környezeti hátrány - többnyire szennyezés - felszámolásának vagy elkerülésének követelésére jönnek létre. Ezért működésük ideiglenes, a kiváltó ok megszűnésével, vagy a megoldás reményének hiányában általában véget ér. Ideiglenességük miatt szervezetük sincs, így állandó vezetőik sincsenek, képviselőikre közéleti személyek is vállalkoznak. Bár hazánkban még olyan komoly környezetkárosítási esemény alig volt, amely tiltakozást is kiváltott volna, egy-két eset már e típusból is ismert.

A helyi állampolgári tiltakozások nem újkeletűek. Már az 1973-ban megtartott tanácstagi jelölőgyűlések során Budapest egyik legöregebb, legzsúfoltabb kerületében 14-en tettek a levegőszennyezettség, 6-an pedig az elviselhetetlen zaj miatt bejelentést, s ugyanebből az évből származó közlés szerint tanácsuléseken a hozzászólásokban és interpellációkban egyre gyakrabban a füst, a korom, a zaj elleni tiltakozás⁵⁷.

Az első igazi szervezett tiltakozó eset az 1977-es nagytétényi "ólmos ügy" volt, amikor kiderült, hogy mindazt, amit a hivatalos vizsgálatok és határozatok, a bürokrácia útvesztőiben elveszett döntések nem tudtak elérni, a közvélemény hatására villámgyorsan megtették - a szennyező gyáregységet bezárták.⁵⁸ Az eset a következő volt: A Csepel Művek nagytétényi METALLOCHEMIA gyárából ólomtartalmú füst - mely addig csak a gyári dolgozókat betegítette - a termelés növelése miatt nagyobb dózisban (a határértéket 40-szer túllépve) került a környékre. Három, kórházba szállított gyermekben kimutatták a mérgezést, s ezután sorra érkeztek a lakossági panaszok, bejelentések. "A körzeti tanácstag vezetésével lakógyűlést tartottak, ahová meghívták a gyár képviselőit. A hangulat feszült volt: a lakók azt mondták, hogy a gyáriak nem tartják be ígéreteiket; már-már tettelgességet emlegettek ... Másnap leállt a gyár."⁵⁹

Orvosi szűrővizsgálatot végeztek 6000 emberen, ám a vizsgálatok idején a lakosság legfőbb panasa az volt, hogy nem tájékoztatta őket senki, úgy érezték, hogy szándékosan borítják a titok fátylát az ügyre, a szűrésekre... Elrendelték, hogy a kertekben termett zöldség és gyümölcsfélét be kell szolgáltatni..."⁶⁰ A sajtó felháborodott hangú cikkekben sürgette a felelősségre vonást, s tudakolta, hogy miért nem történt évtizedekig semmi, "holott tudott dolog volt, hogy a gyár valósággal fertőzi a környezetet, mérgezi a lakosság életét".⁵⁹

A következő esetről már szóltunk, ez az 1981-es váci víz- és talajszennyezés volt. A jelentősebb ártalom elleni tiltakozás harmadik komolyabb esete a rákoshegyi zajvédelem ügye körül bontakozott ki. Itt a Ferihegyi Repülőtér új kifutópályájának 1983 szeptemberi átadása után a fel- és leszálló gépek zaja a korábbi mértéket meghaladta. A kb. 5000 lakos érdekeit országgyűlési képviselőjük, Káldy Zoltán vállalta fel, aki az ügyben parlamenti interpellációt is tett. A lakosok képviselői a közlekedési minisztert is találkozóra hívták. A tiltakozás eredményeként az eredeti terveken módosítva további zajvédelmi intézkedéseket tettek.⁶¹

Megjelent az érintettségen alapuló lakossági tiltakozásnak az a formája is, amelynél nem egy már bekövetkezett károsodás megszüntetése a cél, hanem az emberek esetleges jövőbeli ártalom keletkezését akarják megakadályozni. A tiltakozásnak ez a fajtája a környezeti aggodalomnak egy fejlettebb szintjét jelzi, hiszen feltételezi a lakosság tájékozottságát, esetleg tapasztalatait a környezeti károkról, s arról is, hogy a tervezett beruházás milyen negatív következményekkel járhat.

A környezetvédelem sajátosan paradox helyzete, amikor éles helyi környezetvédelmi tiltakozásokkal kell megküzdeni egy országos környezetvédelmi érdek érvényesítése során. Amint említettük, a váci ügyet követően kormány szintű döntés született arról, hogy a hazánkban keletkező veszélyes hulladékok biztonságos elhelyezése és megsemmisítése érdekében lerakó-telepeket és égető üzemeket kell létesíteni. A lerakók helyét geológiai vizsgálatokkal válasz-

tották ki, de rövid idő alatt kiderült, hogy a legalkalmasabb területeket azért kell elvetni, mert a telep létrehozása a helyi lakosság vagy a képviselőletében fellépő tanácsi szervek kitartó ellenállásán megtörik. 1984-85-ben pedig már széles tömegeket mozgatott meg Dorogon a veszélyeshulladék égetőmű terve. Az amúgy is erősen szennyezett levegőjű város lakóinak tekintélyes része azt akarta elérni, hogy a gyógyszergyárak veszélyes hulladékát égető üzem a lakott területtől távol épüljön fel, s ezt lakógyűléseken és kétezer tiltakozó aláírással is kifejezték. A város parlamenti képviselője és a városi népfronttitkár ugyancsak e javaslat mellett állt ki. Az égetőmű megvalósításában érdekelt országos szervek garanciát adtak arra, hogy a várost nyomasztó légszennyezési gondok többségét megoldják (földgáz bevezetése, hőerőműbe filterek beszerelése, mészüzemben porcsökkentés), s az égetőmű egyáltalán nem fog szennyezni. A lakosságot ez ugyan nem nyugtatta meg, de a városi tanács megadta hozzájárulását az építéshez.⁶²

A felsorolt, érintettség alapon álló esetek közös vonásai közé tartozik egyik oldalról, hogy mindannyiszor hiányos és kései volt a lakosság tájékoztatása, illetve kifogásolható a tervezői koncepció, vagy az üzemelési gyakorlat. A másik oldalról pedig szükséges megemlíteni, hogy a tiltakozásoknak volt hatása. Vagy radikális (üzem-leállítás) vagy pedig kompromisszumos eredmény született, melynek során az eredetileg beállt vagy szánt helyzetnél jobb környezeti kondíciók alakultak ki, amelyek létrejöttére a tiltakozás hiányában kevesebb esély lett volna.

6.6.2. Természetvédő egyesülések

A hazai környezetvédelem legbiztosabb támogatóinak azokat a csoportosulásokat tekintjük, amelyek fő profiljuknak a környezetvédelemnek, vagy egy részterületének támogatását választották. Róluk, az egyesületekről szóló részben azért nem esett szó, mert a környezetvédelem szempontjából sajátosan fontos szerepet látnak el.

E csoportok között az elmúlt évtized során létrejött egyesületek és baráti köröket kell megemlítenünk, amelyekből ugyan még kevés van, de létszámuk és hatókörük folyamatosan növekszik. Viszonylag új jelenség hazánkban a tömegeket tömörítő természetvédelmi egyesületek léte. Nálunk nem voltak olyan máig ható történelmi előzmények (Herman Ottó tevékenységét leszámítva) e munka társadalmasításában, mint az Egyesült Államokban, vagy a Szovjetunióban, vagy Nyugat-Európában, pedig a természetvédelem szükséges feltételei között már 1932-ben megnevezte Kaán Károly "a széles társadalmi hátteret, az emberek, a lakosság meg nem szűnő figyelmét, érdeklődését, fegyelmezettségét".⁶³

A hetvenes évektől erősödő környezetvédelem a korábbinál kedvezőbb feltételeket adott a környezeti kérdések iránt amúgy is több figyelemmel fordulóknak. Már nem csupán szakemberek (főként ornitológusok, botanikusok), hanem érdeklődő amatőrök is igényelték a közösen történő társadalmi fellépést.

1974-ben, főként a Madártani Intézet külső munkatársaiból (kb. 200 taggal) megalakult a Magyar Madártani Egyesület. A következő években gyors fejlődésnek indult, s azt, hogy valóban tömegek igényét elégítette ki, az is bizonyította, hogy a taglétszáma napjainkra a 11.000 fölé került, s a tagok többsége ifjúsági tag. Az egyesületnek sok helyi csoportja működik, szinte az ország minden településén dolgozik madárvédő. Ismertebb akcióik: évente adott fajok védelmére kampányt hirdetnek (a gólya éve, a fecske éve, a gyöngybagoly éve); egyre kiterjedtebb ifjúsági nevelő munkát folytatnak (madarászszulik, táborok, iskolákban természet- és madárvédelmi vetélkedők, kiállítások, rendezvények a Madarak és Fák Napján stb.); végeznek tudományos kutatásokat (gyűrzés, megfigyelések), szenvedélyes kitartással óvják a pusztuló ragadozómadár állományt (fészekőrzési akciók, fiókamentés, élőhelyek védelme, táplálékok áttelepítése stb.). Az egyesület törekszik programjait továbbfejleszteni, már régóta nemcsak a madarat, hanem az élőhelyet és más állatfajokat is védeni próbálnak. Valószínű, hogy az egyesület szerepe az "aktív természetvédelem" terén tovább növekszik, s a szélesebb profil további érdeklődőket vonz majd tagjaik közé.

Törekvésük, hogy majdan természetvédelmi egyesület alakulását elérjék.

A Madártani Egyesület egy állatcsoport tanulmányozására és védelmére jött létre, s ebből fejlődik általánosabb irányba. A természetvédő egyesülések más típusai viszont szélesebb profillal, de szűkebb területekhez kötődve alakultak. A nemzeti parkok mellett megalakulásukat követően rövid időn belül ún. baráti körök jöttek létre. A baráti körökben résztvevő különféle foglalkozású emberek jelentik a parkok - egyébként szerény létszámú - apparátusának azt a biztos társadalmi támogatást, segítséget, amely nélkül számos feladatnak a megoldása elképzelhetetlen volna. (Itt érdemes - mint még kevéssé kihasznált lehetőséget megemlíteni - a hasonló teendőket, nagyobb jogkörrel ellátó társadalmi természetvédelmi örök munkásságát is, akik az ország természetvédelmi területein önkéntes szolgálatokkal segítik a hivatásos öröket.)

Fontos szerepük mellett a baráti köröket átmeneti formának tekinthetjük, hiszen ez csupán az adott nemzeti park igazgatóságának (tehát egy állami szervnek) a társadalmi aktívjaként működik. A továbblépés iránya is adott: a Bükki Nemzeti Park Miskolcon alakult Baráti Köre 1981 decemberében átalakult önálló Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Természetvédelmi Egyesületté (más helyi természetvédelmi köröket is tömörítve), mely tevékenységi területét is kiszélesítette.⁶⁴ Az egyesület céljai közé tartozik: támogatni a természetvédelemmel foglalkozó állami és társadalmi szerveket, elősegíteni a megye természeti értékeinek védelmét, megismerését és bemutatását, közreműködni a korszerű természetvédelmi szemléletre és magatartásra nevelésben, fórumot adni a természetvédelmet érintő észrevételeknek és javaslatoknak.⁶⁵ Taglétszámuk két év alatt meghaladta a hétszázat, háromnegyed részük fiatal (35 év alatti).⁶⁶ Tevékenységük középpontjában az "aktív természetvédelem" feladatai állnak. Ezen védett területek, objektumok állapotának helyreállítását, rekultivációs teendők elvégzését kell érteni, de a nevelést, szemléletformálást is ezzel szoros egységben törekszenek megvalósítani. Nem idegen tőlük a szükséges esetekben a határozott tiltakozás (pl. az ismertetett Avas-Kelet esetről), vagy a természet-

védelmi célokat szolgáló taktikus "kijárás" sem.

Az egyesület mindenképpen úttörő feladatokat lát el, s nemcsak Borsodban, hanem országosan is szükséges volna - s bizonyára így is történik (amint Hajdu és Somogy megyei próbálkozások is utalnak rá)-hasonló társadalmi aktivitási formák kibontakozása.

6.6.3. Környezetvédő csoportosulások

Szándékosan tanulmányunk végére hagyva foglalkozunk a hazai környezetvédelem legfiatalabb, de a következő évek fejlődése során is számításba veendő csoportosulásaival. Bár nem rendelkeznek nagy múlttal (általában 2-3 éve létrejött alakulatokról van szó), s működésük inkább csak kezdeménye a jövőben lehetséges autonóm mozgalomnak, mégis jelentősek, mert zászlajukra már kifejezetten "a" környezetvédelem került. Annak ellenére, hogy az egyes csoportok egymástól igen különbözőek, akadnak közös vonásaik is. Elsősorban felsőoktatási intézmények (több egyetemen) szellemi kapacitásaihoz kötődve főként egyetemi hallgatókat, fiatal diplomásokat tömörítő, zömmel klubszerű formában dolgozó direkt környezetvédő célokat választó csoportokról van szó. Programjukban közös a környezet szigorúbb állami és társadalmi védelmének igénylése, helyenként az ezt szolgáló érdekkend-átalakulás sürgetése, s esetenként már fellelhető az érdekkonfliktusokban való kemény fellépés szándéka. Tevékenységüket az ökológia-műszaki természetű kérdésekben komoly szakmai hozzáértésen alapuló őszinte és szilárd meggyőződés vezérli, ami azonban a jószándék ellenére viszonylag egysíkú társadalmi információk és kapcsolataik bázisán még kevésbé párosul politikai tapasztalatokkal, a reális kompromisszumok elérésének és elismerésének módszerével.

Ennek következtében csoportjaik némelyikét felületes, vagy ellenérdekelte ítéletalkotók a "szocialista zöldek" - szerintük elmarasztaló - címmel is illetik. Bár valóban akadnak működésükben olyan jegyek, amelyek emlékeztetnek nyugati környezetvédők néhány sajátosságaira, ezek azonban nem szükségképpen idegenek a szocializmus körülményeitől. Ilyen például az élet minőségi jegyeinek

hangsúlyozása, a széles körű, önkéntességen alapuló laza demokratikus szerkezet, a fiatal szakemberek, tudósok intenzívebb politikai szerepe stb. Még az egyes konkrét esetekben jelentkező határozott "ellen-programok" résztvevőinek túlnyomó többsége sem szocializmus-ellenes célok által motivált. Legfőbb mozgatójuk a társadalmunk távlataiért, hazánk természeti értékeiért érzett, az állampolgárok átlagánál sokkalta nagyobb - szélesebb tájékoztatottságuk alapján - érthető módon kialakult - ökológiai érzékenységgel párosult tenniakarás.

Alkalmazott munkaformáik is egyre színesebbek (a klubszerű előadások, viták, kirándulások mellett az írásos tájékoztató és agitációs anyagok, az egyes természeti értékek megvédését szolgáló kampányok, a hazai körülmények közti "lobbyzás" kezdeményezései is felbukkantak). Tevékenységük során a környezetvédelem nemzetközi kérdéseivel való foglalkozás is megjelenik, sőt egyes csoportjaik a külföldön működő környezetvédő szervezetekkel is sokrétű kapcsolatot építenek ki. Említettük, hogy a kategóriákba sorolható csoportok között jelentős különbségek vannak. A vidéken működők általában "szelídebb", etablirozottabb tevékenységi formákat követnek, s inkább önképzőkörszerűen működnek, ismertségük, hatókörük és hatásaik is kisebbek, fellépésükben ritkák a nonkonform elemek.

A legismertebb környezetvédő csoport a fővárosban működik az ELTE KISZ-Bizottságának Természetvédelmi Klubjaként. A klub az egyetemen néhány éve végzett biológusok kezdeményezése nyomán 1983-ban jött létre, s azóta számos érdeklődővel kibővülve többirányú tevékenységet is végez, amelyet az egyetem állami és pártvezetői is támogatnak. Havonkénti gyakorisággal rendeznek klubfoglalkozásokat, melyeken 40-100 résztvevő környezetvédelmi tárgyú előadásokat hallgat és vitat meg. Hétvégi botanikai túrákon bemutatnak védett területeket. Rendszeresen jelentetik meg kül- és belföldi lapokra kiterjedő környezetvédelmi sajtószemléjüket (mely a hazai intézményes információs hálózat által kiadottak színvonalával legalábbis felér), valamint "Természetvédelem" c. belső tájékoztató lapjukat. Kezdeményezték és találkozók szervezésével kiterjedt levelezés útján lehetővé is tették a hasonló csoportok aktivistái-

nak tapasztalatcseréjét. Kapcsolatokat építettek ki a környezetvédelemmel foglalkozó társadalmi szervezetekkel, valamint a sajtó egyes orgánumaival is. Akciót indítottak a "Szársomlyó megmentéséért" is (a dél-dunántúli hegyen található, florisztikai ritkaságokat veszélyeztető kőbánya károsító hatásainak megszüntetését követelték), amelynek "műhibái" ellenére a korábban kevés figyelemmel kezelt terület sorsáról széles vita alakult ki, amibe más társadalmi szervek is bekapcsolódtak és az eredeti állapotnál kedvezőbb kompromisszumos megoldás született. Tagjai több külföldi környezetvédelmi mozgalom rendezvényén vettek részt, s maguk is kezdeményeztek nemzetközi tapasztalatcserét. A változatos munkaformák révén csiszolódnak a Klub akcióiban résztvevők tapasztalatai, s várhatóan szervezete is a több személyes elkötelezettséget kívánó egyesületi jelleghez közelít. Bizonyos, hogy a csoport eddigi, nagy súllyal hangsúlyozott önálló álláspontját továbbra is fenn fogja tartani, s törekedni fog arra, hogy a különböző érdekek egyeztetése során álláspontját (illetve konkrét kérdésekben való megfogalmazását) mint szakmai véleményt és jövődöbéli érdeket vegyék a döntéseknél figyelembe.

A környezetvédelmi csoportosulás másik példája az ún. Duna-Kör. Ez az előbbi példától eltérően nem a környezetvédelmet általában és egészében kezelve, hanem egy konkrét eset, a Gabcikovo-Nagymaroszi Vízlépcsőrendszer tervei kapcsán jött létre. Így aztán a kör tevékenysége is eredendően "ellentevékenység", amit sokan mechanikus módon egyszerűen "ellenzéki tevékenységként" fognak fel, pedig a helyzet ennél lényegesen bonyolultabb. A vízlépcsőrendszernek vízügyi szakmai körökben is voltak ellenzői, s itthon a sajtóban is előfordultak bíráló megjegyzések, de a közvélemény figyelmét valójában egy fiatal környezetvédelmi újságíró 1981 végi cikke keltette fel. Fiatal értelmiségiekből (főként biológus, mérnök, bölcsész) szerveződött a csoport, amelynek célja az általa környezeti katasztrófának tartott beruházás elvetése volt. Számos tudós egyetértése is segítette, sőt egy 1983-as akadémiai bizottsági jelentés is több ponton támogatta érveiket. Nyilvános vitákat rendeztek, amelyeken az illetékes vízügyi és állami vezetőket próbálták meggyőzni álláspontjukról, s a közvéleményt is igyekeztek céljaikról, véleményükről tájékoztatni. A szélsőséges nézetek erődősévével a kör tevékenységében egyre inkább a szembenállást hangsúlyozó, a kormányzatot, a pártot bel- és külföldön egyaránt támadó módszerek súlya növekszik. A környezetvédelem terén

hazánkban első ízben alkalmazott aláírás-gyűjtő kampány során a vízlépcsőrendszer felépítése ellen tiltakozó levélre több ezer aláírást gyűjtöttek. Egyes tagjaik az osztrák közvéleményhez is felhívást intéztek, s számos nyugati lap is foglalkozott a szocialista országokban szokatlan környezeti tiltakozó mozgalommal. A csoport összetételét, ideológiai platformját mégsem lehet homogénnek tekinteni, laikus érdeklődők és specialisták, párttagok és ellenzéki nézeteikről ismert személyiségek egyaránt megfordultak a laza struktúrájú, több frakcióra tagozódó körben. Vezetőik kísérletet tettek arra is, hogy^a legalitást egyesületté alakítással elérjék ("Dunatáj Tájvédelmi Egyesület" néven), ám a hivatalos fórumoknál a szervezés bejelentésén túl nem jutottak. Alapszabály-tervezetük a korábbi, tisztán "ellen-álláspontot" meghaladó célt jelöl meg; szervezeti keretet kíván biztosítani mindenkinek ahhoz, hogy közreműködjenek a komplex környezetvédelmi szemlélet érvényrejtésében, valamint a Dunatáj természeti értékeinek megóvásában, ökológiai helyzetének feltárásában és problémáinak megoldásában.⁶⁷

A csoport működését övező társadalmi érdeklődés fontos szerepet játszott a vízlépcsőrendszer körüli kétségek erősödésében. A kétségek miatt a kormány 1984-ben elrendelte a nagyberuházás komplex környezeti hatásvizsgálatát. A vizsgálat az első ilyen a hazai nagyberuházások történetében, s ezáltal a környezetvédelmi döntések történetének fontos eseménye. A vizsgálatra szánt egyéves időszakban a nyilvánosság előtt kevéssé foglalkoztak a témával, s ez a Duna-Kör fellépési lehetőségeit is korlátozta. Az 1985-ös parlamenti választások jelölőgyűlésén viszont az ún. ellenzék fellépésének színhelyein a vízlépcső ügye minden alkalommal szerepelt a párt politikája elleni nyílt, vagy burkolt támadások során. E fellépések alkalmával más környezeti kérdések is hangot kaptak, de a gyűléseken megjelent választók bizalmát az ellenzéki platformon fellépő jelöltek egyetlen helyen sem nyerték el.⁶⁸

A Gabčíkovo vitát a Minisztertanács 1985. augusztus 5-i ülése azzal zárta le, hogy a tudományos vizsgálatok által feltárt módon gondoskodni kell a beruházás során a környezeti károk optimális

elhárításáról. Ezt a Duna Körben résztvevők kudarcként is értelmezhetik (a kormány nem vetette el a tervet), de a környezetvédelem szempontjából a siker-elemek is vitathatatlanok (volt hatásvizsgálat, melynek nyomán számos elhárítható környezeti ártalom létre sem jön). Bizonyosra vehető, hogy a csoport tagjai továbbra is aktívak maradnak, a környezetvédelmi - s különösen a Dunát érintő - kérdésekben, s akár egymással szövetkezve, akár más csoportokhoz csatlakozva szerepelni fognak még a környezetvédelmi vitákban.

A "direkt" környezetvédő csoportok megjelenése számos új szint hozott a hazai környezetvédelemben, működésük ellentmondásaik ellenére gyorsította azt a folyamatot, amelyben a környezet ügye a társadalom egésze számára válik fontos politikai kérdéssé. Véleményem szerint reális megítélésük és kezelésük során takarékosan kell a megbélyegző jelzőkkel bánni, hiszen "... ha olyan valakit bélyegzünk ellenzékinek, aki szándéka szerint nem az, csupán torz elképzelései vannak, akkor egy idő után - azzal ahogy kezeljük - éppen hogy mi magunk tehetjük őt tudatos ellenzékivé".⁶⁹

Az, hogy e csoportokban mennyire nyerhetnek befolyást olyan erők, akik a környezetvédelem kérdéseivel csupán palástolni igyekeznek a párt politikája elleni támadásaikat, döntően azon múlik, hogy e csoportok tagjait differenciáltan kezeljük-e, hogy a vitatott kérdésekben a sajátunktól eltérő álláspontok híveit automatikusan ellenségnek vagy segíteni akaró szövetségesnek tekintjük-e, hogy a hatalmi letorkollás, vagy a párbeszéd módszerét választjuk-e, hogy megfontolásra érdemesítik-e politikai rendszerünk szervezetei a csoportok jelzéseit, s hogy véleményüket is figyelembe véve sikerül-e határozott állami intézkedésekkel és társadalmi fellépéssel megfordítani a hazai környezetromlást. Létezésük, s az általuk adott megelőző jelzések mindenképpen többet érnek, mint esetleg helyrehozhatatlan állapotok megállapítása.

III. rész összefoglaló következtetései:

A HAZAI KÖRNYEZETVÉDŐ AKTIVITÁS FEJLŐDÉSÉNEK VÁRHATÓ TENDENCIÁI

A környezetvédelem történetét Magyarországon sem tekinthetjük afféle naptárilag pontos dátummal kezdődő, s azóta töretlenül előrehaladó lineáris folyamatnak. A folyamat üteme időszakonként változott. Akadtak gyorsan felfelé ivelő, de stagnáló, olykor pedig visszalépő szakaszai - ahogyan társadalmi fejlődésünk egészében is. A környezetvédő állampolgári, társadalmi mozgalmi aktivitás hazai fejlődését a következő időszakokra osztom: a környezetvédelem előzményeinek időszaka /a távoli múlttól a hatvanas évek végéig/, amikor környezetvédelmi kérdések még integrálatlan módon, lokálisan és esetlegesen vetődnek fel; a korai emocionális aktivitás időszaka /a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig/, amikor a szakemberek aktivitása ellenére a környezetvédelem más feltételei még éretlenek; a szintentartó strukturálás időszaka /a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek első harmadának végéig/, amikor a környezetvédelem rutinfeladattá válik ugyan, erősödik a jogi szabályozás és az intézményes háttér, de valódi fontossága körül gyakoriak a kételyek, a ráfordítások nem adekvátak a helyzettel, a környezet állapota sokat romlik; az érlelődő tömeges aktivitás időszakában /mely a nyolcvanas évek első harmada után kezdődött, s ma is tart/ a környezet romlása egyre inkább tudatosul a közvéleményben, fokozatosan éretté válnak a társadalmi aktivitás más feltételei is, s ezért a szervezett fellépés is minőségileg megváltozik, a hagyományos társadalmi szervezetek erősödő környezetvédő profilja mellett kifejezetten a környezetvédelemre szakosodott alakzatok és a protestáló jegyek is megjelennek; az ötödik, egyuttal végső fázis pedig az érett környezetvédő aktivitás stádiuma, amely még távolinak tűnik, s szoros összefüggésben van a társadalmi tudat általános fejlődésével, a hirdetett eszmények megvalósulásával.

Az értekezésben a hazai fejlődés általános bemutatása után ismertetem az egyes társadalmi szervezetek, alakzatok környezetvédelmi álláspontjának, tevékenységének változásait, amelyek ismétlésére itt nem térek ki. Hangsúlyozni kívánom viszont azt, hogy ez az ismertetés tudatosan nem terjed ki az állami strukturákra, így sem a kormány, sem a környezetvédelemben érdekelt főhatóságok és területi szerveik, sem a különböző szintű tanácsok, sem a tudományos, a gazdasági, az oktatási és művelődési, a tájékoztatási, az egészségügyi, és egyéb, a társadalmi szervezet kategóriáiba nem sorolható, a diszsertáció címében szereplő "állampolgári és mozgalmi" fogalmakba nem sorolható szervezetek, intézmények környezetvédő tevékenységé-

re. Azért is tartom fontosnak ennek kiemelését, mert a társadalmi szervezetek aktivitása e struktúrákkal szoros kapcsolatban valósul meg, tulajdonképpen csak művi módon és az elemzés céljából választható azokról le. Az értekezés adta terjedelmi keretek, illetve a téma tartalmi korlátai miatt mégis a szűkebb elemzés mellett kellett döntenem.

Hasznos lehet, ha társadalmi szervezeteink környezetvédelmi tevékenységével összefüggő, a legközelebbi években várható néhány fejlődési tendenciára külön is felhívjuk a figyelmet. Feltételezéseim szerint ezek a következők lehetnek:

A hazai gazdaság helyzetét tekintve középtávon csak a környezeti állapot romlási ütemének lefékeződése szerepel az elképzelésekben, másképpen: helyenkénti javulás mellett a környezet állapota feltehetően romlani fog. Ezért azokon a területeken, ahol gyökeres megoldások nem születtek a környezeti károk megszüntetésére, a gondok növekvő komplexet alkotva ciklikusan visszatérnek. Számítani lehet arra is, hogy a vállalatok növekvő önállóságuk és érdekelttségük miatt a nyereséget nem termelő környezetvédő beruházásokra az eddiginél is kevésbé vállalkoznak majd önszántukból /csak még hatásosabb szabályozók hatására, illetve a politikai és gazdasági felügyeletet gyakorló szervek nyomására/. Pozitív hatása lehet az "ökológiai ipar" terén szaporodó önfenntartó gazdasági vállalkozásoknak, illetve az ökológikus /anyag- és energiatakarékos: hulladékszegény és hulladékhasznosító/ gazdálkodás eredményeinek, melyek terjedését további ösztönzőkkel lehetne gyorsítani.

A helyi államigazgatási szervek önállóságának növekedése hosszabb távon kedvező folyamatokat indíthat meg a határozottabb környezetellenőrzés, környezetvédelem, tudatos környezetfejlesztés terén. Rövidebb távon viszont a decentralizálódás, a vállalati és tanácsi önállóság a környezeti tudatosság meglévő szintjén elsősorban a partikuláris és rövid távú érdekek dominanciáját hozhatja a regionális /netán szélesebb/ és hosszabb távú környezeti-gazdasági érdekek rovására. Az államigazgatási szervek elsősorban kisebb városok, községek esetében kerülnek számukra feloldhatatlan dilemmák elé akkor, ha saját hatáskörük keretein belül kell fellépniük olyan környezetszennyező üzem vagy vállalat tevékenysége ellen, amelyektől más vonatkozásokban függő viszonyban vannak. Hosszabb távon azonban annak a felismerésnek a megerősödésével számolhatunk, hogy az a hatósági telepítő, fejlesztő vagy környezetvédő politika, amely előzetesen nem számol az ott élők érdekeivel és igényeivel, saját magát akadályozza, saját legitimitációját veszélyezteti.

A közvélemény, a lakosság részéről várható, hogy az életkörülmények javulása, és a környezeti károkról, hátrányokról szerzett tapasztalatok bizonyára nagyobb környezeti érzékenységet alakítanak ki. A képzettebb rétegek körében részint emiatt, másrészt szellemi import eredményeként számítani lehet a posztmateriális értékrendet követők számának növekedésére is. Ezért a hazai közvélemény előtt tovább folytatódik a környezetvédelem társadalmi és politikai felértékelődése, a közvélemény érzékenyebbé, helyenként ingerültebbé válhat a környezetkárosítási esetek kapcsán, olyan kérdések is politikai tartalmat nyernek, amelyektől az korábban távoli volt /pl. természetvédelem vagy zajvédelem/, fokozódik a környezeti állapotot helyileg érzékelő és jelző lakossági társadalmi aktivitás jelentősége. Az is várható, hogy az ún. ellenzéki csoportok programjában a környezetvédelmi ügyek súlya tovább növekszik. /Nem feltétlenül azért, mert azokat valóban fontosabbnak is gondolják, de számos könnyen támadható pontot találhatnak e téren is a hatalommal való konfrontációra/.

A szocialista demokrácia fejlődése során növekednek a társadalom közvetlen cselekvését biztosító mozgások, s ez a környezetvédelemben is hatásokkal jár. A lakosság még jobban igényli "ügydöntővé válását", tényleges bevonását a környezeti döntések kialakításába, a környezet ellenőrzésébe, a "rugalmas tervezés", szerepe nő, a helyi szervezeteknek tudatosan kell alkalmazni ún. "lojalitást biztosító stratégiákat", az állampolgárok a választott népképviselői és államhatalmi szervektől és a társadalmi szervezeteiktől érdekeik még határozottabb képviselőit és védelmét fogják igényelni. Megnövekszik a környezetet érintő hiteles információk és a környezet állapotáról szóló folyamatos és pontos tájékoztatás iránti igény, a nyilvánosság növekedni fog. A környezeti tudatformálás, propaganda és oktatás szerepe emiatt is tovább erősödik.

Az állampolgári részvételt szabályozó jogszabályok hézagainak megszüntetése a környezetvédelemben is nagyobb jelentőséget kap, megerősödik a részvétel korszerű útjai jogi szabályozásának igénye, különösen: a képviselői demokrácia csatornáiba

történő hatékonyabb lakossági bekapcsolódás /helyi népszavazások, tanácsülés napirendek kezdeményezése stb./, illetve a populáris akció jogintézményének bevezetése, a környezeti hatásbecslések és a "nyitott tervezés" esetében a véleménynyilvánítás fórumainak megteremtése, stb. Felvetődik a környezeti tárgyú intézményesített állampolgári jogok alkotmányos rendezésének kérdése is.

A társadalmi szervezeteket érinti az, hogy gyorsabb ütemben változik meg a társadalmi aktivitás iránya, a környezetvédelem terén is a korábbi éveket jellemző "fentről lefelé" esetleg "fent oldaltól" irányok mellett növekszik az "alulról felfelé" irányuló aktivitás, "egyirányú utcák" helyett több szembejövő forgalommal kell számolnia az apparátusoknak. Emiatt a nagy társadalmi szervezetek militánsabb, több ütközést vállaló pozíciót fognak elfoglalni, erősítik érdekérvényesítő szerepüket a környezeti ügyekben is, kifejezettebbé válik az az igény, hogy fellépéseik állampolgári eszközei rendezettek legyenek. Álláspontjukban több önálló elem jelenik meg, teljesen megszűnik a régebbi "a népfrontnak tesszünk szívességet" álláspont. Valamennyi környezetvédelemmel foglalkozó társadalmi szervezet munkájában várható a szakszerűségekre törekvés további fejlődése. várható, hogy nemzetközi kapcsolataik erősödni fognak, s programjukban a hazai környezeti kérdéseket meghaladó regionális, esetleg globális kérdések szerepe is fokozódik. Növekedni fog körükben a nyilvános /esetleg tömegkommunikációs/ fellépés szándéka is.

Több olyan szervezet erősíti aktivitását a környezetvédelemben, amelyek eddig kevésbé foglalkoztak a témával /pl. egyházak, helyi szervezetek/, de a környezetvédelem terén tiszta profillal létrejövő "új" szervezetek, csoportosulások száma és hatása is növekszik. A helyi érintettségi csoportok mellett szaporodnak az országos környezetvédelmi ügyekkel foglalkozó csoportok is, körükben egyre több képzett fiatal válik környezetvédővé, hatásukra a szakszerűség nő, s bár a csoportokban a szenvedélyesség nem csökken, több politikai tapasztalattal és emiatt érettebb kompromisszumok létrehozásának képességével lépnek fel.

A környezetvédelemmel hivatásszerűen foglalkozók, a környezetvédelem állami apparátusa számára a növekvő társadalmi aktivitás további támogatást ad, erősíti pozícióit a tárcaérdekek ütköztetése során. Ezt a támogatást nyiltabb és tudatosabb tájékoztató-tudatformáló munkával növelni lehet. Az egyre strukturáltabb és szakszerűbb környezetvédő mozgalom nemcsak a szövetségesként, hanem olykor éppen intézkedéseivel elégtelen sürgetőjeként, azok társadalmi ellenőrzőjeként is jelentkezni fog és szigorúbb lépéseket fog követelni, ám ez végülis a környezetvédelem ügyének felértékelését segítheti, hiszen a környezetvédelemben érdekelt állami szerveknél radikálisabb álláspontok létezése a reális környezetpolitika hitelét fokozza.

Növekszik annak igénye, hogy a társadalmi vélemények szervezett csatornákon érvélik el az állami akaratképzést /s bár egyetlen központból lehetetlen és nem is szükséges irányítani a nagyrészt helyi ügyek által kiváltott környezetvédelmi aktivitást, szükségessé válik az ilyen érdekeket országos szinten képviselni képes társadalmi szervezet, az ezeket feltáró fórumok rendszerének megteremtése./ A ma még gyakorta összehangolatlan fellépések tapasztalatai is átfogó országos szövetség, vagy más szervezetek létrehozásának szükségességét indokolják. Ebben különösen a lokális ügyekben fellépő csoportok - melvek központi támogatás hiján gyakran cselekvésképtelenek - találhatnak alkalmas kereteket, de számos, régebben működő országos szervezet részére is megerősítést, jelenthetne. Mindemellett e szövetségnek nem szükséges valamennyi kezdeményezést integrálni a környezetvédelem terén, de szerepet játszhat a rajta kívül szervezett érdekek állami akaratképzéshez történő közvetítésében is.

A politikai döntések elvi megalapozása oldaláról fokozottan jelentkezik annak igénye, hogy az ökológiai gondolkodás elemei is átjárják a politikai, gazdasági és ideológiai stratégia és taktika kialakításának folyamatát, illetve az általános és a konkrét döntéseket. Ez is sürgeti azt, hogy a fejlett szocialista társadalom elvi kérdéseit tanulmányozó marxista társadalomtudományok mélyebben foglalkozzanak például a társadalom és a természet harmonikus kapcsolatának jelentőségével, az életkörülmények

fejlődése kapcsán olyan minőségi kérdésekkel, mint az egészséges, esztétikus, ép természetes környezet érték jellege /a korszerű életminőség-szemlélet vonásai/, a környezetvédelmi érdek, mint össz-társadalmi és jövő generációs érdek érvényesítésének folyamata, a társadalom tagjainak környezeti gondolkodása és viselkedése, az állampolgári magatartás fejlesztése, stb.

x x x

Korszerű környezetpolitika esetén elkerülhető környezetünk végtelen veszélyes degradációja. A probléma tehát Magyarországon sem az, hogy lehet-e olyan fejlett szocialista társadalmat építeni, amely a természeti feltételekkel is összhangot teremt. Másféle fejlett szocializmus ugyanis nem létezhet. A döntő kérdés az, hogy akkor, amikor ez a szükségszerűség már nemcsak szándékokban és részeredményekben, hanem teljes megoldásokat eredményező határozott intézkedésekben és magatartás-változásban is testet ölt, akkor, amikor az ökológikus gondolkodás elemei áthatják a társadalom szemléletét, a gazdaság egészét, vajon mekkora értékek szerepelnek majd a veszteséglistán. Ezt a pontot hozza közelebb, ezt a listát rövidíti az állampolgári és mozgalmi környezetvédő aktivitás.

Az értekezésben részletesen kifejtett fő gondolat, hogy az aktiv társadalmi közreműködés a hatékony környezetvédelem alapvető feltétele, csak ennek segítségével képes a szocialista társadalom is megfelelő választ adni az ökológiai kihívásra. Ezért az érlelődő kezdeményekben már hazánkban is létező környezetvédő mozgalom - bár szükségképpen sérti a hagyományos értékrendeket - a ma élő és a következő generációk harmonikus világát alkotó folyamatban fontos tényező.

x - x - x - x

FÜGGELÉK

A. <u>Jegyzetek, irodalmi hivatkozások</u>	oldal
Bevezető	XV
I.rész/1.-2. fejezet/ a környezetvédő társadalmi aktivitás néhány alapvető feltétele	XVII
3.1. fejezet: A fejlett tőkés országok környezeti állapota, környezetpolitikájuk fejlődése	XXII.
3.2. A fejlődő országok ökológiai válsága	XXIX.
3.3. A környezeti válság elleni tiltakozás a tőkés világban	XXXI.
4. fejezet: Környezetvédő aktivitás szocialista feltételek között	XXXIX.
5. fejezet: A környezetvédelem fejlődése Magyar- országon	XLII
6. fejezet: A magyar társadalmi szervezetek és állampolgári csoportosulások környezetvédelmi tevékenységének alakulása	XLV
B. <u>Ismertetések /a téma szerkezetébe nem illő, de azt átfogóan megalapozó információs háttér tanulmányok/</u>	
a/ Adalékok a társadalom és a bioszféra kapcsola- tának marxi-engelsi értelmezéséhez	L
b/ Globális változások az emberiség és a Föld vi- szonyában	LX
c/ A földi környezet változásai	LXX
d/ Szemléltető példák egyes szocialista országok környezetpolitikájáról	LXXIX

BEVEZETŐ

1. A dolgozatban szereplő definíció összeállításánál felhasznált források:

KILÉNYI, G.: A környezetvédelmi törvény. In: A környezetvédelem jogi kézikönyve. Közgazdasági és Jogi, Budapest 1981. 494 pp., p. 102-107.

LÁSZLÓ, F.: A hatékony környezetvédelem eszközei. Mezőgazdasági, Budapest 1984. 269 pp., p. 11.

MOSER, M.-PÁLMAI, GY.: A környezetvédelem alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 346 pp., p. 21.

SPRÉM, I.: A környezetvédelmi jogalkotás történeti fejlődése és eredményei Magyarországon. In: A környezetvédelem és a jog. /szerk.: Trócsányi L./, Akadémiai, Budapest, 1981. 264.pp., p. 239.

2. MICHAJLOW, W. a Lengyel Tudományos Akadémia 1971-es közgyűlésén kifejtett álláspontját ismerteti a Béke és Szocializmus, 1972. 6., p. 38.
3. BUDIKO, M. véleményét ismerteti Grekov, L.I. a Voproszű Filozofii folyóirat kerekasztal-konferenciájáról szóló tanulmányában. Magyarul: Magyar Filozófiai Szemle 1975. 3-4. p. 299.
4. KOVALJOV, A. M. - JESZINA, T.A. javaslatát a Tyeorija Naucsnogo Kommunizma 1979. 2. p. 46-49. közli. Magyarul ismerteti: Görög T.-Darai L.M.: Ökopesszimizmus -technooptimizmus és korunk globális problémái. Tudományos Szocializmus füzetek 76. sz. 1984. p. 30-31.
5. A "tervszerű környezetfejlesztés" fogalmát Gerle Gy. számos munkájában fejti ki, a másik két kifejezést Pintér F. indítványozza: Búvár, 1979. 9. p. 386-397.
6. Pedig a világ szakirodalmában egyre inkább bevett az "ökológia" kifejezés társadalmi jelenségek megjelölésére is. Az 1974-ben megjelent Enciclopedia of Environmental Science /Mc Graw-Mill, New York/ már négyféle ökológiát különböztet meg: /1/ általános, vagy biológiai, /2/ alkalmazott, /3/ fiziológiai, /4/ humán-ökológia , vagy a társadalom ökológiája.
7. LAURITSIN, M.-VIHALEM, P.: Utmutató a paradigmikus társadalmelemzéshez "Az ember és környezete" témában. In: TK Műhely, 1984. 16. p. 33-50.
8. A társadalom és a természet kölcsönhatásának elemzésével foglalkozó filozófiai tárgyú elemzések közül a dolgozat összeállításánál Marx és Engels hivatkozott művein kívül felhasznált munkák:

PARSONS, H. L.: Marx and Engels on the Ecology: Greenwood Press, Westport-London, 1977. /Magyar szemlézése: Darai L. M., Magyar Filozófiai Szemle 1980. 4. p. 616-623./

RAJNAI, V.: A tudományos-technikai forradalom és az ember természeti létfeltételeinek változása. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. p. 80-98.

ROMOREN, E.-ROMOREN, T. I.: Marx und die Ökologie. Kursbuch 1973. 33. p. 175-187.

VARRÓ, R.: A környezetvédelem főbb elméleti és filozófiai kérdései. In: A filozófia és a szaktudományok, Kossuth Budapest, 1982. p. 307-328.

9. Engels műve 1873-82 között születik, az "ökológia" szót, mint az élőlények és környezetük kölcsönhatásait vizsgáló tudományág nevét 1869-ben használta először Ernst Haeckel német zoológus.
10. SZAMUELY, L.: Szocialista eszmék-globális problémák Világosság, 1985. 10. p. 601-604.
11. MARX, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Kossuth Budapest, 1977. p. 99-100.

I. A KÖRNYEZETVÉDŐ TÁRSADALMI AKTIVITÁS NÉHÁNY ALAPVETŐ KÉRDÉSE

1. v.ö. TOLBA, M.: Earth Matters. UNEP, 1983. Nairobi, 110 pp.
2. v.ö. TAMÁS, A./1982/: Politika és környezetvédelem. Állam és Igazgatás, 12. p. 1074-1080.
3. V.ö. KOVÁCS, G. /1983/: A globális kérdések. Népszabadság, augusztus 13. p. 3.
4. Idézi SVEDOV, SZ.SZ. /1978/: Amerikanszkaja szocialnaja filozofszkaja műszl ob isztokah ekologicseszko kρίζisza. Voproszű Filozofii 8. p. 151.
5. A környezetvédelem történetét tárgyaló munkák közül számos fejti ki e gondolatot. Néhány összefoglaló jellegű mű:

BILSKY, L. J. /ed./: Historical Ecology, Essays on Environment and Social Change. N.Y.-London, Kennikat Press 1980. pp. 240.

GERASZIMOV, I.-BUDÜKO, M.: Aktualnue problemü vzaimodejsztvija cseloveka i privodü.Kommunyiszt 1974. 10. p. 79-91.

HORVÁTH, K.: A környezetvédelem története, Előadói segédanyag TIT Központ, Budapest 1982. pp. 52.
6. LOCHER, R.: Zur Dynamik des Waldsterbens. Neue Zürcher Zeitung 1985. március 20. p. 39-40.
7. Frankfurti zöld-párti képviselők szavait idézi PAPP, Zs.: Második társadalom, Kik azok a zöldek? Élet és Irodalom, 1982. október 1. p. 5.
8. v.ö. ANON: Japan gets very tough about pollution. Environmental Science and Technology 1975. 6. p. 512-514.
9. DOBOSSY, I.-KULCSÁR, L.: Közvéleménykutatás a környezetről. Heti Világgazdaság, 1984. 47.

DOBOSSY, I.-KULCSÁR, L.: Ökológiai tudat és tömegkommunikáció Jel-Kép 1985. 1. p. 32-38.
10. VÁGÓ, J.: Környezetvédelmi érdeklődés egy televíziós műsor tükrében. TK Műhely, 1982. 12. pp. 11.
11. Az alternatív mozgalomról szóló gyarapodó hazai elemzések közül lásd:

PAPP, ZS.: Második társadalom. Kik azok a zöldek? Élet és Irodalom 1982. október 1. p. 5.

SZABÓ, M.: Alternatív utópia - alternatív modernizáció. Valóság, 1985. 10. p. 9-23.

12. NEMES, G.: Alternativok - alternativák nélkül. Világosság, 1981. 6. p. 395-400.
 13. WEISZÄCKER, C.F.: Világméretü aszkétikus kultúra felé tartunk? Mérleg /Merkur, München/ 1979. 1. p. 95-96.
 14. KELLY, P.: Strained Greens. Marxism Today 1985. 6. p. 16-19.
 15. mint 11. p. 11.
 16. Az esetet ismerteti: GOLDWATER, L. J.: Mercury in the Environment. Scientific American. 1971. 5. p. 15-21.
 17. Az esetet ismerteti: HASE, T. mint 22.
 18. A felépitmény elemeit /számos más csoportosítás lehetőségét is elfogadva/ Kárpáti S. kategóriái nyomán használom. In.: Történelmi materializmus. Kossuth Budapest 1969-1970. p. 153.
 19. GOMBÁR, CS. : Demokratikus politizálás - politikai kultúra. Társadalmi Sz.1978 3. In: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth, 1984. p. 187.
 20. A környezeti gondok öngerjesztő ciklusát DAJANI, N. által a IYF-WFDY 1982-es Environmental Summercamp során tartott előadásán bemutatott séma továbbfejlesztésével ismertetem.
 21. FISH, R.A. : Pollution
Journal of Oil Color Chemists' Association, 1972. 6.p. 493:506.
 22. HASE, T. : Japan's growing environment movement
Environment, 1981. 2.p. 34-3.
 23. UNEP . The State of the Environment
Nairobi, UNEP, 1982.83.pp. p.5.
 24. SVEDOVA, N.A. : Zascita prirodü: "deszjatyiletije upuscennüh vozmozsnosztyej"
SZSA: Ekonomika, Polityika, Ideologija, 1981.2.p. 78-83.
 25. A kifejezést használja: PILLAK, M.: Industrial Siting and environmental protection. The French approach.
Z. Umweltpolitik. 1981. 3. p 427-443.
 26. v.ö. ESTRIN, D.: How to avoid problems during environmental assessment hearings.
Water Pollution Control, 1981. 2. p 21-22.
 27. v.ö.: BOONE, D.R.: Formulating alternatives for environmental studies. Proceedings ASCE Journal of Env. Engineering Dir. 1980. jun. p 527-538.
- és PARKS, J. R.-MONKS, J.B.: Ecology decisions - is due process really enough?
Journal of Environmental Systems, 1975. 1. p 1-11.

28. BIHARI, M.: A társadalom érdekviszonyai és a szocialista demokrácia
In: Politika és politikatudomány, Gondolat, Budapest, 1982. p 546-611
29. SZABÓ M: Zöldek, alternatívok, környezetvédők
Gondolat, Budapest, 1985. 238 pp p 59.
30. MOSS, M.: The Greens
Environment, 1981. 2. p 2-5. és 38.
31. ANGENFORT, J.-HEIMBRECHT, J.: A környezetvédő mozgalom - eredmények és távlatok
Béke és Szocializmus, 1979. 12. p 16-24.
32. SZABÓ M.: A zöldek
Világosság 1980. 8-9. p 528-537.
33. v.ö. LENDVAI O.: Atomenergia és társadalom
In: Atomerőmű Magyarországon. TIT Országos Központ, 1983. p 225-237.
34. FISCHER, L.: Contradictions d'Ecologistes
Preuves, 1974. 19.
35. Az antinukleáris tiltakozás eseményeiről részletesen beszámolnak:

CSONTOS, GY.: A zöldek
Kossuth, Budapest, 1982. 121 pp.

PILAT, J.F.: Ecological Politics. The Rise of the Green Movement. The Washington Papers, Sage Pubs, 1980 96 pp.
36. Idézi: SNYDER, G. : Loving the Land
Resurgence, 1980. jan.-feb. p. 22-23.
In: Ökológiai kapcsolatok /Szerk: Endreffy, Z.-Kodolányi Gy./ Budapest, Népművelési Intézet, 1984.
37. ÁGH, A. : A nyolcvanas évtized "globális kihívása"
és a nemzetközi viszonyok elmélete
Külpolitika, 1983. 4. p. 3-20.
38. ÁGH, A. : Európa és a globális folyamatok
Külpolitika, 1984. 3. p. 15-30.
39. WORTHINGTON, E.B.: World Campaign for the Biosphere
Environmental Conservation 1982. 2. p 93-100
40. ICSU = International Council of Scientific Unions
41. SCOPE = Scientific Committee on Problems of the Environment
42. IUBS = International Union of Biological Sciences
43. IUCN = International Union for Conservation of Nature and Natural Resources

44. WWF = World Wildlife Fund
45. UNEP = United Nations Environmental Program
46. MOSER. M.- PÁLMAI GY.: kiemelése nyomán. In: A környezetvédelem alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. p. 321-322
47. ANON: Even if it means higher prices
World Environment Report, 1984. jan. 25. p 9.
48. v.ö.: HAHN, I.: A természetes élet antik ideológiája
Világosság, 1979. 8-9. p 486.
49. v.ö. SVEDOV, Sz.Sz.: Amerikanszkaja szocialno filozofszkaja műszl ob isztokah ekologicseszkgogo krizisza
Voproszü Filozofii 1978. 8. p 151-157.
50. ICBP = International Council for Bird Preservation
51. IOPN = International Office for Protection of Nature
52. IUCN = International Union for Conservation of Nature and Natural Resources
53. CURRY-LINDAHL, K.: Conservation for Survival. An Ecological Strategy. W. Morrow and Comp. Inc., New York, 1972. 335 pp, p 284-289.
54. Mint 9., p 69.
55. A társaság névadója a múlt századi ornitológus és festőművész, aki Amerika madarait először mutatta be átfogóan munkájában.
A társaságról szóló ismertetés forrása:
ANON: The Guide for citizen Action
National Audubon Society, New York, 1981. 40 pp. p 4.
56. HOLDEN, C.: Petersen Leaving a Changed Audubon Society
Science 225/4666/1004/1984. szept. 7.
/ELTE TVK Sajtószemle ismertetése/
57. A Sierra Clubról szóló ismertetés forrásai:

STRONG, D.H.: The Sierra Club - a History I-II.
Sierra, 1977. Oct. és Nov-Dec. /különlenyomat, 8 pp/

GENDLIN, F.: A Talk with Mike McCloskey Executive Director of the Sierra Club
Sierra 1982. Mar.-Apr. p 36-41.
58. GARCIA, M.: State cracks down on sponsor of Brazilian bird-barbecue
World Environment Report, 1984. szept. 19. p 147.
59. Ismerteti: FISCHER, C. Preuves, 1974. 19.
60. Mint 11.

61. MADAS, A. Ésszerű környezet-gazdálkodás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1985.
62. CLAUS, G.: Környezetvédelem és józan értelem Valóság, 1973. 12. p. 26-34.
63. WEINZIERL, M. Borz bázisok /Interjú a BUN elnökével/ Heti Világgazdaság, 1985. ápr. 13. p. 56
64. DEVAL, W.B.: Conservation: An Upper-middle Class Social Movement, A Replication. Journal of Leisure Research, 1970. Spring, p 123-126.

valamint: HARRY, J.-GALE, R.-HENDEE, J.: Conservation an upper-middle class social movement. Journal of Leisure Research, 1969. Summer, p 255-261.
65. BUTTEL, F.H.-FLINN, W.L.: The Structure of Support for the Environmental Movement Rural Sociology, 1974. 1. p 56-69.
66. FORGÁCS, T. K.: A gazdasági fejlődés környezeti hatásai Figyelő, 1984. márc. 1. p 4.
67. SCHMIDT, P.: A magyar politikai rendszer fejlesztésének irányai. Pártélet, 1984. 2.
68. v.ö. SZESZTAY, A.: Környezetvédelem és gazdaságfejlesztés Valóság, 1972. 9. p. 25-35.
69. PAPP, ZS.: Második társadalom. Kik azok a zöldek? Élet és Irodalom, 1982. okt. 1. p 5.
70. ZSIRICKIJ, A.K.: Szocialno-polityicseszka barba i ekologicseszkoje dvizsényuje v razvitih kapitaliszticseszkih sztrana

In: Szociálnuje aszpektü ekologicseszkih problem. Izd. Nauka, Moszkva, 1982. p 184-194.
71. MERCHANT, C.: Earthcare - women and the environmental movement Environment, 1981. 5. p 6-13. és 39-40. p 8.
72. BACA, T.P.: A Study of the environmental attitudes of four different age groups. Univ. of Oregon 1976. 122. pp. In Diss. Abst. Int. 1977. 12. p 7555-7556-A

3. KÖRNYEZETVÉDŐ TÁRSADALMI AKTIVITÁS TŐKÉS TÁRSADALMI FELTÉTELEK KÖZÖTT

3.1. A FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGOK KÖRNYEZETI ÁLLAPOTA, KÖRNYEZETVÉDŐ POLITIKÁJUK FEJLŐDÉSE

1. V.ö.: HEISE, K. M.: HELMBOLD, M.: Umweltgefahrung und Kapitalverwertung - IPW Berichte 1974. 6. p 2-11. p.3.
2. v.ö. OLDAK, P.: A környezetvédelem új szemszögből megítélve. Nemzetközi Szemle 1973. 7. /eredeti: Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnüle odnosényija, 1973. 5./
3. v.ö. PETSCHNIG, M.Z.: A környezetvédelem néhány maroökónómiai vonatkozása. MTA DTI, Pécs, 1983. 26 pp /kézirat/
WICKE, L.: Umweltschutz und Gesellschaft-systeme II. Umweltmagazin, 1982. jun. p 18-20.
4. mint 1.
5. ÁGH, A.: Az ökológiai világválság Természet Világa, 1973. 8. p 368-370.
6. SIMAI, M.: A mai kapitalizmusról - történelmi perspektívában Valóság, 1985. 4. p 12-26 p 25.
7. Az összefoglalás alapja VARRÓ, R.: Élővilág és társadalom c. munkája Kossuth, Budapest, 1979. p 221-224.
8. V.ö. WHITE, L.: The Historical Roots of our Ecological Crisis. In: Environment and Society, Englewood Cliffs, 1964. /Magyarul: Világosság, 1970. 12. p 724-728./
Idézet: p 728
9. MANSHOLT, S.-GORZ, A.: Ökologie und Revolution: Eine Debatte. Kursbuch, 1973. 33. p 134-142.
10. mint 2.
11. HELMBOLD, M.: Staatmonopolistische Umweltpolitik - Wesen und Bilanz IPW Berichte, 1977. 11. p 29-36.
12. PATAKI, M.: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a természeti környezet összefüggéseinek néhány problémájáról. Tájékoztató, 1984. I. p 128-140.
13. OECD /= Organization Economic Cooperation and Development/ a fejlett tőkés országok együttműködési szervezete, amely 1960-ban jött létre 18 európai és 2 észak-amerikai ország részvételével. Később csatlakozott Japán /1964/, Finnország /1969/, Ausztrália /1971/, Uj-Zéland /1973/. Tevékenységének fontos elemét jelentik a környezetvédelem kérdései.

14. OECD: The state of the environment in OECD member countries
OECD, Paris, 1979. 178 pp
/Néhány részletéről magyarul: Krasznai, Z.: Környezetszennyezés a fejlett tőkésországokban. Világgazdaság, 1979. jun. 27. p 3./
15. YOUNG, G.: Our Ecological Crisis
National Geographic, 1970. dec., p 738-780.
16. PANHARD, J.: Le role humain de l'automobile dans le société: l'actif et les problemes
Humanisme et Enterprise, 1981. feb. 1. p 53-61.
17. HENDERSON, C.: The Darkening Outlook for the US Economy
The Futurist, Wash. D.C. 1982. febr. Vol. 15.No.1.
18. SIMAI, M.: Előszó Gus Hall: Környezeti ártalmak és a kapitalizmus c. könyvéhez. Budapest, Kossuth 1983. p.9.
19. ANON: Globális problémák ma és a 2000. évben. Béke és Szocializmus 1979. p. 153.

SVEDOVA, N.A.: Zascita prirodü: "deszjatyiletije upuscennüh vozmozsnosztjej" SZSA: Ekonomika, Polityika, Ideologija. 1981. 2. p. 78-83.
20. WARD, B.-DUBOS, R.:Csak egyetlen Föld van.
Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975. p 48.
21. HASE, T.: Japan's growing environment movement
Environment 1981. 2. p 34-36.
22. A jelenséget egy éjszakai lepkénél /Biston betularia/
Angliában figyelték meg, s klasszikus szelekciós példaként idézik. A nappalt a fák füsttől és koromtól megsötétedett kérgére tapadva töltő lepke-egyedek közül az eredetileg világos fajnak a ritka sötét példányai maradnak ellenségeitől jobban rejtve. Evolúciós léptékben nagyon rövid idő alatt /egy évszázad/ a szelekciós nyomás hatására a világos egyedek eltűntek, vagy ritkává váltak. /WALLACE és SRB nyomán ismerteti: Szende K.: Molekulák, gének, öröklődés. Mezőgazdasági, Bp. 1972. p 329./
23. ANON: Nature des informations requises pour pouvoir entreprendre, sur le plan national et international, une action vigoureuse et pratique en matiere d'environnement. ENV/4. sz. munkadokumentum, Európai Gazdasági Bizottság 1970. 63 pp.
Eszerint a környezet diszfunkcionális kategóriái: vízszennyezés, levegőszennyezés, talajrontás és a táj elcsúfítása, szilárd felületek, organizmusok és élelmiszerek szennyezése, bánya- és egyéb természeti kincsek helytelen felhasználása, zaj- és rezgésártalmak, ökológiai rendszerek és egyensúlyok megbolygatása, emberalkotta környezetek elhanyagolása, műemlékek rongálása, hulladékkal kapcsolatos diszfunkciók, természeti katasztrófák okozta diszfunkciók. Ezek helyesbítő rendszabályai lehetnek: helyreállítás, megőrzés, megelőzés, javítás, átalakítás, fejlesztés .

24. A következő 4 esetet JÁNDY, K.: Füstköd a város felett Gondolat, Budapest, 1976. 127 pp munkája alapján ismertetjük.
25. Pittsburghban 1960-ban annyi szén és acélt termeltek, mint az NSZK-ban, Angliában és Japánban összesen. Lakóinak száma 1800-ban még csak 1500, 50 év múlva pedig már 600 000-nél is több. Ez volt az az 50 év, amikor az Egyesült Államokban megépültek az első vasútvonalak, elkészültek az első gőzgépek. /mint 24, p 63./
26. Donora városának acél- és kábelgyára 1900-ban, cinkolvasztója egy évvel később épült fel. 1948 októberében egy szélcsendes, ködös napon hirtelen 750 ember lett rosszul. A köd hat napig megülte a környéket. Másnap már újabb 3500 ember betegedett meg, a harmadik napon újabb 500, s e napon a betegek közül 15-en meghaltak. Összesen 20 haláleset történt a ködös napok idején, a többi súlyosabb-könnyebb beteg állapota a köd elmúltával megjavult. /mint 24, p 64./
27. 1952 decemberében a várost öt napon át szakadatlanul köd borította, s ezen a ködös héten 4000 emberrel több halt meg, mint más években ugyanebben az időszakban. A halálozás olyan magasra szökött, mint utoljára 1866-ban, a legutolsó kolerajárvány idején. Ez az eddig ismert legnagyobb levegőszennyezési katasztrófa. A halálesetek száma már a köd első napján emelkedett, a köd elmúltával a szokott szintre tért vissza. Elsősorban az 50 évnél idősebb, tüdő- és szívbetegségektől haltak meg nagy számban, valamint az egy évnél fiatalabb gyermekek. /mint 24, p 79./
28. ANON: Japan gets very tough about pollution. Environmental Science and Technology, 1975. 6. p 512-514.
29. GUNNARSSON, B.: Japans ökologisches Harakiri oder des tödliche Ende des Wachstums. Rohwolt T. Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg, 1974. 140 pp, p 49.
30. Ismerteti KANE, D.N.: Bad air for children. Environment 1976. 9. p 26-33. Az Amerikai Tüdőgyógyászati Egyesület adata, 15 éves, vagy kisebb gyerekekre /2,5-7,5 millióra becsülték az abszolút számot/. Továbbá: "Természetesen a levegőszennyezés nemcsak a gyerekek tüdejére hat károsan, hanem a gyermek többi szervére is...."
31. A szövetségi mezőgazdasági minisztérium jelentése alapján közli: DGB: Nur ökologisches vertretbare Arbeitsplatze sind auf Dauer sicher. Frankfurter Rundschau, 1985. máj. 13. p. 19-20.
32. Az eset gazdag irodalmából pl. Búvár 1978. 2. p 53.
33. mint 28. és 21.
34. UNIDO: Environmental protection within the context of the work of UNIDO New York, 1982. 65. pp p. 3. és mint 21.
35. Közli: Krasznai, mint 14.

36. Közli: Henderson, mint 17.
37. TAYLOR, R.A.: Cleaner Air and Water.
Us News and World Report 1983. 8. p 27-28.
38. mint 14.
39. E témával foglalkozik:
- PILAT, J. F.: Ecological Politics. The Rise of the Green Movement. The Washington Papers 8. 77. Beverly Hills and London: Sage Pub 96 pp. p 15-16.
- LENDVAI, O.: Atomenergia és társadalom
In: Atomerőmű Magyarországon. TIT Ok., Bp. 1983. p 225-237.
40. J.F. Pilat ismerteti. Mint 39., p 73.
41. ELKINGTON, J.: The Environmental Pressure Management Today 1980. jan. p 62-65. és p 120-126.
42. ROSE, J.D.: Pollution in perspective
Chemistry and Industry 1971. 10. p 266-268.
43. COSTLE, D.M.: Streamlining the regulatory effort. Pollution Engineering 1979. 1. p 40-41.
44. Az "ökológiai smog" kifejezést
R. MACCARINI, az OKP képviselője használta a Béke és szocializmus 1972-es konferenciáján. /Lásd: Béke és Szocializmus, 1972. 6. p 27-29./
45. ANON,: L'environnement: une preoccupation permanente
Futuribles, 1978. 1. p 459-465.
46. ANON: Even if it means higher prices
World Environment Report, 1984. jan. 25. p 9. és

ANON: Europeans endorse environment over prices, economic growth. World Environment Report, 1984. 18. p 137-138.
/A felmérés 1984. augusztus 30.-szeptember 2. között történt./
47. Környezetvédelmi vonatkozású szórvány-rendelkezések ókori példákig visszanyúlva idézhetők, de érdekesebb megemlíteni, hogy Angliában 1848-ig vezethetők vissza vízvédelmi törvények, 1863-ig a levegőtisztaságiak, Franciaországban az ipari ártalmak elhárításáról már 1810-ben született törvény.
- V.ö.: KILÉNYI, G.: A környezetvédelem átfogó jogi szabályozásának alapkérdései
Jogtudományi Közlemények, 1974. 7. p 352-358.

48. E komponensek Kilényi G. szerint a következők: a természeti környezet egyes tárgyait az emberi károsítás vagy szennyezés ellen védeni kívánó törekvés; a természeti környezet egyes tárgyainak a természetben lezajló spontán folyamatok károsodása következtében beálló károsodása elleni védelem; és az embert a települési környezeten belül veszélyeztető vagy zavaró civilizációs ártalmak elhárítása. Ezek hosszú jogtörténeti fejlődésnek egyik szakaszát zárta le a környezetvédelem átfogó szabályozása /a környezetvédelmi vonatkozású szórvány rendelkezések egyébként az ókori jogi példákig visszanyúlva emlithetők/.
In: A környezetvédelem jogi kézikönyve.
Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1981. p 50-51.
49. mint 24. p 88.
50. LERSHER, H.: 20 Jahre Umweltschutz
Wasser, Luft und Betrieb, 1977. 5. p 267-288.
51. BAUM, G.R.: Grundfragen der Umweltpolitik
Forum Stadte Hygienik 1979. p 95-98.
52. BLAU, P.: Umweltschutz im Japan
Umweltschutz, 1984. 2. p 9-11.
53. Ezek a következők: /1970/ Clean Air Act, /1972/ Clean Water Act, Federal Insecticide, Fungicide and Rodenticide Act, Marine Resources, Research, and Sanctuaries Act, /1974/, Safe Drinking Water Act, /1976/ Solid Water Disposal Act, Toxic Substances Control Act, /1977/ Surface Mining Control and Reclamation Act, /1980/ Superfund.
Forrás: FOE: R. Reagan and the American Environment, Brick House PC., San Francisco, 1982. 144 pp, p 8.
54. PECHMAN, J.: Setting National Priorities. Agenda for the 1980's. Washington, 1980. p 136.
55. mint 21. p 36.
56. THATCHER, M.: Die NATO ist ein unglaublich wertvolles Bündnis. Die Welt, 1984. nov. 2. p 6.
57. Friends of the Earth mint 53. p 8.
Jellemzők a R. Reagan saját szavai: a fák és a St. Helen vulkán komolyabb szennyezőforrást jelentenek, mint az autók." /Idézi: FORD, J.: The Election and the Environment. 1980. Environment 1980. 9. p 25-28./
58. mint 14.
59. BAUM, G.B.: Zehn Jahre Umweltschutz - eine Bilanz
Wirtschaftswissenschaft, 1981. 8. p. 367-371.
60. mint 43, p 40.
61. mint 52, p. 11.

62. FISH, R.A.: Pollution
Journal of Oil Color Chemist's Association 1972. 6. p.
493-506.
63. mint 52. p 10.
64. ANON: EEC faces the harsh economic realities of its environ-
mental policy. ECN European Review, 1981. jul. 27.
p 18-22, és 25-26.
65. KUKLINA, J.-NOVIKOV, R.: Upravlenie okruzsajuscsej szredoj
v kapitaliszticzeszkih sztrana:h: teorija i praktika Mirova-
ja Ekonomika is Mezsdunarodüe Otnosenija
1980 10. p 58-70.
66. Krasznai kiemelése, mint 14.
67. Az első típus előnyei: az erőpozíció, az egyértelmű feladat,
a külső koordináció egyszerűbb, a termelés érdekei nem za-
varják, hátrányai: bonyolult, nagy szervezet, a termelés-
sel nincs kapcsolata, szakemberei ezért beszűkülnek, nem
másokkal együtt, hanem mások ellen véd, ezért segítséget ke-
véssé várhat. A másik típusnál az előbbieket előjelet váltá-
nak. /részletesen ismerteti ZOLTÁN, Ö.: A környezetvédelem-
ről és szervezetéről. Jogtudományi Közlemények, 1977.1./
68. Például: az egyesült államokbeli környezeti hatásvizsgálat
/EIS/ elemzése nyomán írták: "200 EIS-ből álló, véletlen-
szerűen választott minta esetében az ellentétes hatások
miatt egyet sem vontak vissza, annak ellenére, hogy a legtöbb
elkerülhetetlen hátrányos környezeti hatásokat okozott.
127 olyan akcióra vonatkozóan, amelyben hátrányos hatások
is szerepeltek, összesen 214 alternatívát tüntettek fel
és mindegyiket elejtették, 130-at inkább gazdasági, mint
környezeti okok miatt."
/ADAMS, S.-WILLIAMS, F. P.: National environment policy:
coordination or confusion. Environmental Science and
Technology 1976. 757-760./
69. mint 37.
70. ANON. Milliarden an Umwelt - Ausgaben
Betriebstechnik 1980. 8. p 8.
71. ANON: Umweltschutzkosten im Austria. Metall, 1982. 11
p. 27.
72. ANON: OECD-Report
World Environment Report 1983. 6. p 1-2.
73. mint 64.
74. mint 41.
75. EDMUNDS, S: Environmental Impacts. Conflicts and Trade-
offs. California Management Review, 1977. 3. p. 5-11.
76. Krasznai kiemelése mint 14.

77. Például G. FORD amerikai elnök szavait idézi Edmunds, S. /mind 75./ "Én a környezet mellett állok, de a munka mellett is."

SCHAFFENHAUSEN, J. szerint a túlzott környezetvédelem veszélyezteti a munkahelyeket, s ha ugyanannyi pénzt inkább ipari üzemekbe fektetnénk, mint a környezetvédelemre, sokkal több munkahely keletkezne. /Umweltpolitik erfordet Abwägung zwischen ökologischen Nutzen ... Forum Stadte Hygiene 1978. 9. p. 222-223. /szerző megj.: arról nem szól, hogy mennyivel több szennyezés .../

78. ANON: Around the World: West Germany
World Environment Report 1984. jun. 13. p. 95.
79. SPRENGER, R.V.: Umweltschutz - kein "Jobkiller"
Umweltmagazin, 1983. 2. p 32-35.
80. D'ORNANO, M.: Emballage et environment if faut innover
Emballages, 1978. nov. p 5-6.
81. SZABÓ, Z.: Füre lépni szabad.
Kortárs, 1981. 5. p 800-802.
82. v.ö. HEISE-HEIMBOLD, mint 4.
83. TOLBA, M.: Earth Matters. Environmental Challenges for
the 1980's
UNEP, Nairobi, 1983. 155 pp. p 104.
84. Az OECD adatait ismerteti: ANON: Környezetszennyezés az
NSZK-ban. Heti Világgazdaság, 1982. márc. 7. /A Spiegel
cikksorozata nyomán/.

3.2. A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK ÖKOLÓGIAI VÁLTSÁGA

1. LUBINSKA, A.: NGOs criticize draft UNEP pesticide guidelines
World Environment Report 1984. márc. 21. p 44.
2. MATSKÁSI, J.: Élelmiszer hatmilliárd ember számára
Magyar Tudomány 1984. 1.
3. MARX K.: Válogatott levelek, Bp. 1950. p 235.
4. SAI, F.T.: The Population Factor in Africa's Development
Dilemma. Science 226/4676/801, 1981. nov. 16.
5. BARNABY, F.: Global 2000 takes a critical Look at the
Next Five Decades. Ambio, 1980. 5. p. 254-255.
6. DORY D.: Problèmes ecologiques et sous-développement
Cahiers du Communisme, 1983. 4 p 92-101.
7. NORMAN, C.: No Panacea for the Firewood Crisis. Science
226/4675/676 1984. nov. 9.
8. TOLBA, M.: Earth Matters. Environmental challenges for the
1980. s.
UNEP, Nairobi 1983. 155 pp
9. LA MONT COLE véleményét idézi CLAUS, G.: Környezetvédelem
és józan értelem c. tanulmányában
Valóság 1973. 12 p 26-34.
10. KAESER, P.: Dil Zerstörung des tropischen Regenwaldes
Neue Zürcher Zeitung 1983. márc. 30. p 35-36.
11. MYERS, N.: A süllyedő bárka. Pusztuló fajok - gondok és
lehetőségek /eredeti: The sinking ark. A new look at the
problem of disappearing species/
Natura, Bp. 1982. 136 pp /eredeti: Pergamon Press,
1979/ p 20
12. KATANASZOV, V.J.: TNK protyiv razvivajuscsh sztran:
ekologicseszkiye aszpektü. SZSA: Ekonomika... 1983. 2. p.
68-77
13. FÜLÖP, Z.: Irtóháboru a természet ellen
Természet Világa 1983. 10. p 445-447
14. ANON: Lesz-e elég víz 2000-ben?
Búvár, 1984. 10. p. 466.
15. GRIBBIN, J.: The other face of development
New Scientist 1982. november 25 p 28-34.
16. NARES, P.: Colombian towns threatened by polluted Bogota
River
World Environment Report 1984, májuj. 30. p 82.

17. HARTJE, V.J.: Umwelt und Ressourcenschutz durch Entwicklungshilfe?
Umweltpolitik, 1982. 4 p 347-379.
18. MARSHALL, E.: Science 223/4641/1152, 1984. március 16.
19. NICOL, M. Environmentalists fear Namibia could become nuclear waste site
World Environment Report 1984. aug. 8. p 124.
20. Idézi: OTTLYK, E.: Hogyan lesz egyre szegényebbé a lakott föld?
Theológiai Szemle 1983. 3. p 168-171.
21. WARD, B-DUBOS, R.: Csak egyetlen Föld van /eredeti :
Only One Earth/
Közgazdasági és Jogi Kk, Budapest, 1975. 389 pp.
/eredeti: Report on the Human Environment, Ind. 1972./
p 215.
22. SAMUELSON, P.A.: Közgazdaságtan, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 1088 pp. p 961.
23. FIREDRIKSH, G.-SCHARFF, A.: Mikroelektronika és társadalom, Áldás vagy átok. Jelentés a Római Klub számára /eredeti. Microelectronics and Society. For Better or for Worse./ Statisztikai Kiadó Vállalat /eredeti: Pergamon Press, New York, 1982/ Budapest, 1984. 316 pp p 288.
24. ÁGH, A.,: Ökológia és etika c. cikkében ismerteti E.F. Schumacher 1976. szeptemberében Balatonfüreden tartott előadása nyomán
Világosság, 1976. 11. p 729-732.
25. COUSIN, M.E.: Les Clubs Internationaux cerrefours d'idées pour l'Avenir de l'Humanité
Defense Nationale 1979. december p 63-77.
26. UNITED NATIONS: World Charter for Nature in: Resolutions and Decisions adopted by the General Assembly during its 37 th Session-United Nations, New York 1983. p 17-18.
27. ANON: World Charter for Nature
Environmental Policy and Law 1983. 2 p. 37-41.
28. ANON: Kirkpatrick named to Dirty Dozen for opposing UN environmental resolutions. World Environment Report 1984. május 16.
29. DIE GRÜNEN. Sinvoll arbeiten - solidarisch leben
/Bundesdelegiertenversammlung am 15-16.
Január 1983. im Stuttgart-Sindelfingen Die Grünen, Bonn 1983. 32 pp.
30. ANON: Around the World - Indonesia
World Environment Report 1984. jun. 27. p 103.
31. BURGER, W.-SMITH, P.L: A Nuclear Dream Becomes a Nightmare
Newsweek, 1984. nov. 12. p 38
32. UNEP: Nairobi Declaration UN-UNEP
Environmental Policy and Law, 1982. szeptember p. 45-48.

3.3. A KÖRNYEZETI VÁLSÁG ELLENI TILTAKOZÁS

1. CLAUS, G. Környezetvédelem és józan értelem.
Valóság, 1983. 12. p 26-34.
2. STRAUB F.B.: Jövők és a környezetvédelem
Búvár, 1984. 2. p 54-55.
3. SZABÓ MÁTÉ a politikatudomány hazai művelői közül az ökológiai mozgalmak /elsősorban a nyugatnémet zöld párt/ politikai-ideológiai jelenségeinek legtermékenyebb szakértője. Több tanulmány, például:
 - /a/ A zöldek, Világosság 1980. 8-9.
 - /b/ A zöldek négy év után, Világosság 1983. 4.
 - /c/ Van-e a zöldeknek külpolitikai koncepciója
Külpolitika 1985. 8.
 - /d/ Alternatív utópia - alternatív modernizáció,
Valóság, 1985. 10. és mindmáig az egyetlen magyar nyelven megjelent tudományos igényű kötet:
 - /e/ Zöldek - alternatívok - környezetvédők.
Gondolat, Budapest, 1985. szerzője
4. Például PAPP Zsolt
 - /a/ Kik azok a zöldek? Élet és Irodalom 1982. nov. 1.
 - /b/ Van-e politikai ökológia? A zöldek. In: Hétköznapiak és filozófiák, Bp. 1981. p 81-89.
5. Például GÖRÖG Tibor - DARAI L. Mihály:
 - /a/ Korunk világforradalmi folyamata és az ökológiai tényező MM Tájékoztató 1981. 2.
 - /b/ Ökopesszimizmus, technooptimizmus és korunk globális problémái, Tud. Szoc. Füzetek 76. 1984.
6. Például:
 - /a/ GRANOV, V.: "Zelenüe" ideologija i real'noszt'
Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnüe Otnosenyje,
1984. 12. p 53-62.
 - /b/ MAK LJARSZKIJ, B.M.: Dvizsenie v zascsitü okruzsajuscsej szredü: novie rubezsi. Rabocsij Klassz i Szovremennüj Mir.
1982. 5. p 66-76.
 - /c/ ZARODOV, K: Politikai állásfoglalás, osztálymegközelítés
Béke és Szocializmus, 1981. 3. p 95-100.

/d/ ZSIRICKIJ, A.K.: Szocial'no-polityicsesz-kaja barba i eokolgicseszkoje dvizsényije v razvitüh kapitalisztyicseszkih sztranah
In: Szocial'nüje aszpektü ekologicseszkih problem.
Izd. Nauka, Moszkva, 1982. p 184-194.

7. Például:

/a/ ANGENFORT, J.-HEIMBRECHT, J.: A környezetvédelmi mozgalom: eredmények és távlatok
Béke és Szocializmus

/b/ JENSEN, J.: Nem vetélytársak, hanem szövetségesek.
Béke és Szocializmus 1985. 4. p 26-35.

/c/ WIMMER, E.: Az "új társadalmi" mozgalmak ideológiája
Béke és Szocializmus, 1985. 7. p 43-52.

8. Elsősorban a Béke és Szocializmus folyóirat konferenciáira, kerekasztalaira gondolhatunk:

/a/ A természeti környezet védelme /1972. 6. p 14-17.

/b/ A környezetvédelmi mozgalom és a kommunisták.
1981. 3. p 97-111.

9. Mint 7/c/ p 43

10. V.ö. 7 /b/

11. ANON: Régi intézmények és új mozgalmak a nyugati politika hétköznapjaiban
Ifjúsági Szemle, 1985. 6. p. 79-86.

12. V.ö. 7 /b/

13. V.ö. 3 /d/

14. V.ö. 3 /e/ p 86-96.

15. mint 6. /a/

16. mint 7 /c/

17. FISCHER, C.: Contradictions d'Ecologistes
Preuves 1974. 19.

18. TURANE, A. francia szociológus szavai a La Sauvage c. lap kerekasztalánál, ismerteti Papp Zs. mint 4 /a/

19. V.ö. 3 /d/

20. mint 4 /a/

21. v.ö.: HANDLEY, D.-WATTS, N.: Political Psychology and Environmentalist Politics. Zeitschrift für Umwelt 1981. 2. p. 295-320., p 303-304.
/R. Inglehardt munkái alapján közölnek a posztmaterialista értékrendről adatokat/

22. V.ö. 3 /d/
23. 7 /b/
24. ALFARÉ, P. véleménye "A környezetvédelmi mozgalom és a kommunisták" c. szimpozion vitájában. Mint 8 /b/
25. SMITH, V.K.: A Theoretical Analysis of the "Green Lobby"
The American Political Science Review Vol. 79. 1985.
p 132-147.
26. SMITH, mint 25. idézi: MITCHELL, R.C.-t: National environmental lobbies and the apparent illogic of collection action. In: C.S. Russel /ed/: Public Choice Theory. Baltimore, Johns Hopkins Univ. Press, 1979.
27. V.ö. 6 /a/
28. V.ö. mint 21. p 308-309.
29. WIATR. J.: A politikai viszonyok szociológiája
Kossuth, Budapest, 1980. 408 pp, p 299-300.
30. A "The Listener" cikke nyomán közli a Magyarország 1977.
25. p 15.
31. V.ö. 4 /b/
32. Közli: VÁRKONYI T.: Kémbostrány francia módra
Búvár, 1985. 11. p 513-516.
33. Közli pl. mint 6 /d/
34. V.ö. mint 25, p 132.
35. SYMONDS, W.: Washington in the grip of the green giant.
Fortune, 1982. oct. 4. pp 136-142.

SMITH, V.K. kiemelése
In: mint 25. p 132
36. Közli: FOLLINUS K.J.: NSZK. Erőmű-erőpróba
Magyarország, 1984. 33. p. 6.
37. Közli: WEINZIERL, H.: Borz bázisok /anonim riport a BUN elnökével/ Heti Világgazdaság, 1985. ápr. 13. p 56.
38. RÜDIG, W.: The Greens in Europe: Ecological Parties in Europe and the European Elections of 1984.
Parliamentary Affairs, 1985. Vol. 38. No. 1. p 56-72.
39. Közli: DOBSA, J.: Franciaország. Ötezer egyesület
Heti Világgazdaság, 1985. ápr. 13. p 55-56.
40. LOWE, P.-GOYDER, J.: Environmental Groups in Politics
Geoge Allen and Unwin, London, 1983. 208 pp p.1.

41. A Tide Verden rundt 1981. 3. p 30. nyomán ismerteti mint 7 /b/
42. A polgári kezdeményezésekről szóló rész fontos forrásai:
/a/ BROWNLEA, A.: A harcos közösség
Ekitics, 1975. 231. p 84-88. /OMKK-fordítás/

/b/ CALDWELL, L.K.-HAYES, L.R.-McWHRTER, J.M: Citizen and the Environment. Case Studies in Popular Action Indiana University Press, Bloomington-London, 499 pp, p XII.

/c/ PAPP ZS: mint 4 /b/
43. LOWE, P.-GOYDER, J. /1983/: Environmental Groups in Politics George Allen and Unwin, London, 208 pp
44. FOWLER, D.G.: Pollution control and economics
Pollution Control 1971. 9. p 6-7.
45. SEIDEL, M.P.: Landschaftsgestalterische und ökologische Fragen, beim Bau der Rhein-Main-Donau-Wasserstrasse
Wasserwissenschaft, 1984. 3. p 114-117.
46. A "Zwentendorf - ügyről":

BURGER, M.: Der Schlüssel zu Zwentendorf
Süddeutsche Zeitung 1985. febr. 12. p 4.

PAPP Zs.: Az "eurokonzerv" megtöltése
In: Hétköznapiak és filozófiák, Kossuth, 1981. 284 pp.
p 92.

SZABÓ Z.: Füre lépni szabad
Kortárs, 1981. 5. sz. p 800-802.
47. ANON: Who's liable for forest damage?
World Environment Report 1985. ápr. 7. p 49.
48. Idézi CALDWELL et al. mint 42. /b/ p XXIX.
49. OFFE, C.: Demokratische Legitimation der Planung. In:Uo. Strukturprobleme des Kapitalistischen Staates. Frankfurt a.M. 1977. 123-153. nyomán idézi Szabó M., mint 3/e/ p. 70.
50. PAPP, ZS.: Érdekorientáció és érdekérvényesítés.
In: Elméletek és hipotézisek, MSZMP TTI, 1982. p. 155-174.
51. POKOL B.: Politikai pártok és érdekegyesületek. Változások a polgári demokrácia struktúrájában. Világosság, 1981. 8-9. p. 527-533. p. 531.
52. v.ö., mint 3 /e/ p. 222.
53. HANDLEY, D.-WATTS, N. i.m. mint 21.
54. VERBA, S.-NIE, N.-KIM, J.: Participation and political equality: A seven-nation comparison. Cambridge UNIV:Press, Cambr. 1978. Ismerteti HANDLEY, D.-WATTS, N. p. 299-300.

55. UI, J.: Jishu-Koza: Anti pollution pioneers. Ecoforum 1982. 1. p. 14.
56. Például az NSZK-ban polgárok által összegyűjtött 0,5 millió DM-ért vettek meg természetvédelmi területnek egy 500 000m² nagyságú területet. Közli: ANON: Naturschöter Ziehen Bilanz, Technische Umweltmagazin, 1979. 1. p. 12-13.
57. v.ö. SÓLYOM, L.: Környezetvédelem és polgári jog. Akadémiai, Budapest 1980. pp. 170.
58. v.ö.: HASE, J. i.m. mint 3.1. fejezet 21.
59. MASSAM, B.: Environmentalists Charge British avoiding acid rain responsibilities. World Environment Report 1984. jan.25.
60. Például: MAHONEY, W.G.: Danish ecologists expelled by Czech authorities. World Environment Report 1984. 14. p. 180.
61. HASE, T. i.m. mint 3.1. fejezet 21.
62. CSONTOS, GY.: A zöldek. Kossuth, Bp. 1982. pp. 122. p. 106-111.
63. v.ö.: SZABÓ, M., mint 3/b/ p. 258.
64. mint 62. p. 99-105.
65. mint 55.
66. PAPP, ZS: Jürgen Habermas - avagy a Felvilágosítás. Az "új-baloldal" vitáiból. In: Uő: Hétköznapok és filozófiák. Kossuth, 1981. pp. 285. p. 204.
67. v.ö.: PILAT, J.F.: i.m. p. 53-64. mint 3.1. fejezet 39.
69. ANON: Dressed in penguin suits. World Environment Report 1984. jan. 25. p. 9.
70. ANON: Dánia - Élénk zöldek. Heti Világgazdaság 1985. ápr. 13.
71. ANON: Around the World - West Germany. World Environment Report 1984. jul. 25. p. 119.
72. MAK LJARSZKI J, B.M. i.m. mint 6/b/
73. Ismerteti pl. BOKOR P.: Ne csúfítsd el Amerikát. Kortárs, 1981. 5. p. 802-804.
74. Ismerteti MAK LJARSZKI J B.M. i.m. mint 6 /b/
75. v.ö.: FISCHER, C. i.m. mint 17.
76. v.ö.: PAPP ZS. /1981./ i.m. mint 4 /b/
77. In.: MURPHY, D.-RUBART. F.-MÜLLER, F.-RASCHKE, J.: Protest Grüne Bunte und Steuerrebellien, Hamburg, 1979. A gondolatot Szabó M /1980./ kiemelése nyomán közöljük.

78. v.ö.: RÖDIG, W.: The Greening of Germany. The Ecologist 1983.
1. p. 35-39.
80. v.ö.: SZABÓ M. /1985./ p. 218. mint 3 /e/
81. mint 79. p. 390.
82. v.ö.: SZABÓ M /1985./ p. 68-69. mint 3 /e/
83. v.ö.: HASE, T. i.m. mint 3.1. fejezet 21.
84. TASSZ: A spanyol "zöldek". Népszabadság, 1985. febr. 25.
p. 2.
85. GOLDSMITH, A: Green Party for Canada. The Ecologist 1980.
4. p. 142.
86. mint 78.
87. MÜLLER-ROMMEL, F.: Ecology parties in Western Europe.
West European Politics 1982. 1. p. 68-74.
88. v.ö.: GÁRDOS, M.: Svédország. Gondolkodni, olvasni.
Magyarország 1976. okt. 24. p. 43.
89. SZTYEPANOV, A. SZ.: Ekologicseszkije dvizsenyija kak forma
demokratyicseszkovo Protyeszta massz protyiv kapitalizma.
Naucsnyj Kommunizm 1984. 4. p. 87-93.
90. Pl.: WASHIETL, E.: Die Bonner Politik fixiert von dem "Grünen"
Vom überdruss am etablierten Parteiensystem zur Sammlung al-
ternativer Krafte. Die Presse 1982. aug. 22.
- PAINTON.: Conflict in the Green Ranks. Time 1983. 32. aug.8.
p. 32.
91. Pl. GÜNTHER, M.: A zöldek helye a pártok táborában.
Rheinischer Merkur, 1980. márc. 21. /CNS, 1980. 28. p.
19-23./
92. GRAHAM, D.N.: Can reds and greens learn from each other?
Socialist Affairs, 1985. 2. p. 39-42.
93. HÜLSBERG, W.: The Greens at the Crossroads. New Left Review
1985. júl.-aug. p. 5-29. p. 27.
94. Idézi: KANYÓ A.: Koalíciós számvetés Bonnban. Népszabadság
1984. okt. 6. p. 10.
95. Közli MTI: A Die Zeit bírálja Bonn keleti politikáját.
Népszabadság, 1984. szept. 21. p. 2.
96. Idézi: FOLLINUS K.J.: Zöldek és realitások.
Magyarország 1984. 6. p. 6.
97. Pl.: GYÓRI S.: A hesseni kísérlet. Népszabadság, 1985.okt.
22. p. 2.

98. MTI: Az NSZK-beli zöldek moszkvai útjáról. Népszabadság, 1983. november 3. p. 3.
99. RÜDIG, W.: The Greens in Europe: Ecological Parties and the European Election of 1984. Parliamentary Affairs, 1985. 1. p. 56-72.
100. ANON: Das Endergebnis Wahkartenstimmen. Die Presse, 1983. ápr. 27. p. 1.
101. v.ö. PAPP ZS. /1982/ Im. p. 5. mint 4 /a/
102. MÜLLER, M.: Erneuerung oder Sackgasse für die SPD Frankfurter Rundschau, 1985.febr.5. p.10., febr.6. p.10.
103. ZSIRICKIJ, A.K. i.m., mint 6/d/.
104. HALL, G.: Az ökológiai válság osztályaspektusa Béke és Szocializmus, 1972. 9. p. 32-40.
105. ZSIRICKIJ, Ak.K. i.m. mint 6/d/
106. ANON: A tömegek ökológiai tiltakozása az osztályok harcában Déke és Szocializmus, 1981. 5.p. 97-111.
107. HALL, G.: Ecology: Can we Survive Under Capitalism? Intl. Publischers, New York, 1972.
/Magyarul: Környezeti ártalmak és kapitalizmus. Kossuth, 1973./
108. SIMAI, M.: Előszó G. Hall könyvében - mint 107
109. SZAKAMOTO, H. referátuma "A környezetvédelem és a kommunis-ták" c. szipozium
Mint 8/6/
110. HAYTER, R. - COX, J.: The Crisis of Man and Environment Marxism Today, 1971. szept.
111. Lásd 8/a/
112. Részletekben kitérek ezek értékelésére a Függelék B/b részében
113. Mint 8/a/ p. 27-29.
114. ZARADOV, K. i.m., mint 6/c/
115. BRÜGGER, H.: Welches Wachstum brauchen wir? Vorwars, 1983.ápr.28. p.16.
116. G RAHAM, D.N.: Can reds and greens learn from each other? Socialist Affairs, 1985. 2. p. 39-42.
117. MISITI, R.: Politica e ambiente. Critica marxista, 1984.3. p. 13-20.

118. GRAHAM. D.N. i.m., mint 116.
119. FREDRIGO, D.: A nézeteltérések nem akadályozhatják az együttműködést a környezetvédőkkel.
Béke és Szocializmus, 1986. 2. p. 104-110.
120. JENSEN, J. i.m., mint 7/b/
121. Az Olasz Kommunista Párt XVI. kongresszusa
Kossuth, Budapest, 1983. 67 pp. p. 23
122. DKP: Friedensbewegung, demokratische Bündnisse. Entwurf.
Thesen zum 8. Parteitag der DKP.
Partei Vorstand der DKP, Düsseldorf, 1985. Plambeck Druck
und Verlag GmbH, Neuss. p. 73-85.
123. A Német Kommunista Párt VII. kongresszusa. 1984. január
6-8.
Kossuth, Budapest, 1984. 108.pp
124. Ausztria Kommunista Pártja XXV. kongresszusa. 1984. január
13-15.
Kossuth, Budapest, 1984. 97.pp
125. A Francia Kommunista Párt XIV. kongresszusa. 1982. február
3-7.
Kossuth, Budapest, 1982. 86 pp, p. 7.
126. GARAUDY, R.: Le grand tournant du socialisme
Paris, 1969. /A szocializmus nagy fordulópontja. Fordítás,
266 pp/
127. Mint 125., p 20.
128. ZARODOV, K. i.m., mint 6/c/

4. A KÖRNYEZETVÉDŐ TÁRSADALMI AKTIVITÁS A SZOCIALISTA ORSZÁ-
GOKBAN
1. INOZEMCEV, A.A. /1981./ Ohrana priordü v RSzFSZR.
VGU, Voronyezs 93 pp, p 13.
 2. V.ö. KILÉNYI, G. /1979/: A környezetvédelmi jog elméleti
alapjai MTA ÁJI, Budapest, 198 pp, p 69.
 3. STRAUB, F.B. /1982/: Az ember és környezete
Interpress Expo 1982. 1. /magyar ny.mell./ p 5-6.
 4. SOLOHOV, M. /1966/ felszólalását idézi JÓCSIK, L. /1976/
Környezetünk védelmében, Közgazdasági és Jogi K. Budapest,
1976. 323-324.
 5. v.ö. TAMÁS, A /1982/: Politika és környezetvédelem
Állam és Igazgatás, 12. p. 1074-1080
 6. FORRESTER, J.-MEADOWS, D. 1972. The Limits to Growth
c. művéről van szó
 7. KUCZYNSKI, J. /1973/: Das Gleichgewicht der Null
Ak-Verlag Berlin. Magyarul: A növekedés vége?
Kossuth, Budapest, 1985. p 94.
 8. uo. p 73.
 9. GRUNDMAN, S.-STABENOW, W. /1972/: Beziehungen von Mensch
und Umwelt. Wirtschaftswissenschaft 1. - idézi 10.
 10. Pl. BACHMANN, G. /1981/: Ökologie und Sozialismus
Blatter für Deutsche und Internationale Politik,
1. p. 73-91.
 11. MEDUNYIN, A.J. /1974/: szavait idézi GREKOV, L.I.I.
Az ember és környezete. A Voproszü Filozsófii kerekasztal-kon-
ferenciája. Magyar Filozófiai Szemle 1975. 3-4. p 297-319,
p 315.
 12. TÓTH, I. /1973/: Természetvédelem politikai eszközökkel
Szakszervezeti Szemle, 3. p. 96-97.
 13. SZAKÁTS, K. /1977/: Érdeklődések a környezetvédelemben
Automatizálás, 1. p 4-7.
 14. SULLIVAN, S. /1985/: A Dying Landscape
Newsweek, jan. 14. p 14-15.
 15. v.ö. WICKE, L. /1982/: Umweltschutz und Gesellschafts-
systeme /Teil I./
Umweltmagazin, május p 26-28.
 16. BÜCHI, W. /1974/: Umweltschutz im Ungarn
Neue Zürcher Zeitung 1974. jun. 30.
 17. ZAHARIEV, J. /1972/: gondolatait a Béke és Szocializmus
6. p. 42-43. idézi

18. SZABÓ, I. /1974/: A környezetvédelem a népi demokratikus országokban
Jogtudományi Közöny, 10. p. 537-541.
19. ANDROPOV, J. /1983/: Tyekszt vüsztuplényija general'novó szekretarja CK KPSzSz
Pravda, dec. 27. p.1.
20. v.ö. BOGNÁR, J. /1984/ : Pecceiről és a Római Klubról
Magyar Tudomány, 9. p. 694-696.
21. PETROV-SZOKOLOV /1984/ szavait JURKOV, I. idézi
Búvár, 1984. 11. p. 510-511.
22. v.ö. VARRÓ, R. /1979/: Élővilág és társadalom
Kossuth, Budapest, 397 pp p 239-243.
23. KOVÁCS, G. /1983/: A globális kérdések
Magyar Hírlap, aug. 13. p. 3.
24. v.ö. PATAKI, M. /1984/: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a természeti környezet összefüggéseinek néhány problémájáról
Tájékoztató, 1 p 128-140.
25. mint 11. p 308
26. v.ö. MISITI, R. /1985/: Política i ambiente
Critica Marxista, 3. p 13-20.
27. MARX, K. : Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből
Kossuth, Budapest 1970. p. 70.
28. ENGELS, F.: A természet dialektikája
MEM 20. Bp. 1963. p 449-457
29. SZENTÁGOTTHAI, J. /1972/ szavait ÉLES, T. idézi
Szakszervezeti Szemle, 1983. 1. p. 45-53.
30. PATAKI, M. mint 24.
31. v.ö. FORGÁCS, T.K. /1983/: A magyar vállalati érdekelt-ségi rendszer és a környezetvédelem.
In: Közgazdasági és jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában
MTA DTI, Pécs p 61-83. p 62-64.
32. HAJDU, Gy. /1974/: A környezeti ártalmak megjelenési formái és rendszerezésük Magyarországon.
/szakdolgozat/ MSZMP Politikai Főiskola, Bp. 99. pp
33. v.ö.: POKOL B.: Az érdekképviseleti szervek a politikai akaratképzésben. Társadalomtudományi Közlemények 1985.
1. p. 63-76.
34. mint 14. p. 48.
35. v.ö.v: GOMBÁR CS.: Demokratikus politizálás - politikai kultúra Társadalmi Szemle, 1978. 3.

36. v.ö. mint 98.
37. SEREGI, L.: Támad a levegő? Budapest, 1984. 2.p. 8-9.
38. SZAMUELY L. : Szocialista eszmék - globális problémák. Világosság, 1985. 10. p. 601-604.
39. WEBER J. /1977/ szerint az NSZK-ban 4000, az USA-ban 19 000, Olaszországban 3000 azon egyesületek száma, amelyek a politikai döntési folyamatokba bekapcsolódnak. Közli POKOL B. Politikai pártok és érdekegyesületek. Világosság, 1981. 8-9. p. 527-533. p. 528.
40. BIHARI O.: A politikai szervezetek a szocializmus politikai rendszerében. In: Politikatudományi Tanulmányok, Kossuth, 1982. p. 188-205.
41. Jegyzőkönyv a szocialista országok környezet- és természetvédelmi társadalmi mozgalmi és szervezetei közötti együttműködésről. 1985. szept. 30.-okt. 5. Hazafias Népfront dokumentációja, Budapest, pp. 4.
42. Az ismertetés forrásai:
- /a/ INOZEMCEV, A.A./1981/ i.m. mint 1.
- /b/ KACELSZON, J.: Mi a közvélemény szerepe? Természetvédelem a Szovjetunióban. Búvár, 1983. 8. p. 354.
- /c/ TASSZ: Zabota o prirode - gyelo kazsdova. Izvesztyija 1984. május 17. p. 2.
43. v.ö. LOVÁSZ P.: Harc a levegő tisztaságáért Csehszlovákiában. Népszabadság, 1984. jun. 8. p. 4.
- valamint:
SZÜCS D.G.: Csehszlovákia: A nemkívánatos erózió. Heti Világgazdaság, 1985. ápr. 13. p. 57.
44. MANALE, M.: Pacifisme et contestation en Allemagne de l'Est Le Monde Diplomatique, 1983. 11. p. 3.
45. A Lengyel Természetvédelmi Liga Szervezeti Szabályzata. Varsó 1971. pp. 31. /fordítás OKTH Könyvtár/
46. Az ismertetés forrásai: mint 87. p. 182-183. és mint 96.p. 13.
47. MADAS A.: Környezetgazdálkodás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1985. pp. 304. p. 299.
48. STRAUSS W. Die Presse. 1980. okt. 26. /MTI CNS 1980. 86. p. 9-12./

49. A Hazafias Népfront volt a házigazdája a 26-nál említett találkozóknak, a KISZ Ifjusági Környezetvédelmi Tanácsa az ifjusági szervezetek környezetvédelemmel foglalkozó munkatársainak, az ELTE Természetvédelmi Klub pedig a spontán mozgalmak kapcsolatait kezdeményezte.
50. . MAHONEY W.G.: German environmentalist arrested after protest in Czechoslovakia. World Environment Report 1984. jun. 27. p. 104.
51. KOMAROV, B.: Destruction of Nature in the Soviet Union. Lásd függelék B/d 31.sz.jegyzet
52. MAHONEY W.G.: Czechoslovak dissidents warn regime rising pollution. World Environment Report, 1984. jan.25. p.10.
53. SERAFIN, R.: The Greening of Poland
The Ecologist,1982. 4.p. 176-184.

5. A KÖRNYEZETVÉDELLEM TÁRSADALMI AKTIVITÁS FEJLŐDÉSE HAZÁNKBAN

1. A hazai környezetvédelem fejlődéséről szóló elemzés alapját - rendelkezésre álló írásos források adatain túl - mélyinterjúk információi szolgáltatották. A mélyinterjúk az értekezés bevezetőjében felsorolt 22 személlyel készültek.
2. V. NAGY I.: Tovább a vállalt úton. Búvár, 1984. 12. p. 533.
3. PETSCHING M.Z.: A környezetvédelem néhány makroökonómiai vonatkozása. MTA DTI, Pécs 1983. 26. pp
4. KÁNTOR S. /1976/: A társadalom környezetvédelmi gondolkodásának fejlődése. In: Környezetvédelem és a társadalom. Hazafias Népfront, Budapest, p. 58-73.
5. Példáink forrása KILÉNYI G. /1976/: A magyar törvényhozás és a környezetvédelem In: Környezetvédelem és a társadalom. HNF Budapest, p. 58-73. illetve ugyanő /1979/: A környezetvédelmi jog elméleti alapjai MTA ÁJI, Budapest, 1979. p. 63-76.
6. KOVÁCS M. /1977/ szerk./: A környezetvédelem biológiai alapjai Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, p. 13-15.
7. Pl. erre SZAKÁTS K.: /1977/ Érdeklődések a környezetvédelemben. Automatizálás 1. p. 4-7.
8. 1975-ben követte a Kiskunsági, 1977-ben pedig a Bükki, majd hosszú szünet után 1985-ben az Aggteleki Nemzeti Park megalakítása.

Forrás: RAKONCZAY Z. /1983/: A nemzeti parkok létesítésének feltételei - nemzeti parkok Magyarországon. In: Bükki Nemzeti Park. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, p. 15-20.

Megjegyzés: Figyelemre méltó ezeknél az évszámoknál is - az előkészítési időszak fáziseltolódását tekintetbe véve - az, hogy a munkánkban alkalmazott időszakolás szerinti második, tehát a korai aktivitás négy évére tehető a kedvező döntések, majd az "érlelődő tömeges aktivitás" időszakában sikerül az újabb előrelépés.

9. MAB = Man and Biosphere /Ember és Bioszféra/ az UNESCO nemzetközi kutatási programja, amely az IBP₊/International Biological Program/ követte.
10. FORRESTER, J.-MEADOWS, D. /1972/: The Limits to Growth /A növekedés határai/ c. munkában használt modellt nevezik így a kutatás helyszíne, a Massachusetts Instituts of Technology rövidítés alapján
11. A leghosszabb vita a Természet Világában folyt, de jelentek meg evvel foglalkozó írások másutt is, így pl. a Valóságban, a Pártéletben is.

12. FORGÁCS T.K. /1983/: A magyar vállalati érdekelttségi rendszer és a környezetvédelem. In: Közgazdasági és jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában. MTA DTI, Pécs, p. 61-83.
13. GERLE, GY. /1973/: Környezetvédelem és tudományos technikai forradalom. Társadalmi Szemle, 1. p. 18.
14. JÓCSIK, L./1971/: Az öngyilkos civilizáció. A levegő és szennyeződése, a talajerő pusztulása. Közgazdasági és Jogi, Budapest
15. SCHNITZLER J. /1973/: országgyűlési képviselő 1973. március 21-én elhangzott felszólalása. In: Ember, vigyázz a környezetedre. HNF. Budapest 1973. p. 171-173.
FOCK J./1973/: Minisztertanács Elnökének felszólalásra adott válasza. In: Uo. p. 173-174.
16. ÁLL, L./1974/: Eredményes védekezés a dunai pakuraszennyezés ellen. Vizgazdálkodás és Környezetvédelem 1. p. 39-42.
17. ILLISZ L.: KISZ-szervezetek és úttörőcsapatok szerepe a környezetvédelemben. Vizgazdálkodás és környezetvédelem 1974. 2. p. 13-18.
18. Napjainkra némileg változott a lista: SZOT, KISZ, Úttörőszövetség, Vöröskereszt, MTESZ, TOT, SZÖVOSZ, OKISZ, TIT, MAVOSZ, MOHOSZ, MTBSZ, MME, VIB, BIB, Ny.D.túli IB, Hortobágyi IB, Orsz. Idegenforg. Tanács, OKT, MÉM Erd. Hiv. ÉVM, KPM, HM, BM, MN, IM, MM, EÜM, OVH, MT Tanácsi Hiv. MT Táj Hiv. ÁIBT,
19. Az információk forrásai a Hazafias Népfront által a környezetvédelmi társadalmi programra vonatkozó archivált dokumentumok 1981-1983. között.
20. Az ügy leírásának forrása FURUCZ, Z. /1972/: A váci vízszennyezés tanulságai /Közléseméleti szakdolgozat/, Gépirat a Tömegkommunikációs Kutatóintézet dokumentumtárában pp. 12+ 12.
21. BALOGH I. /1982/: Egy kerty halál. Riportok a környezetvédelemről. RTV-Minerva. Budapest C. munkájában közli.
22. Az adat forrása: GONDA, GY. /1981/: Államtitkári előterjesztés az Országgyűlés 1981. október 9-i ülésén. In: Mindenkire tartozik, OKTH, Budapest 1982. p. 13.
23. MINDENKIRE tartozik. Dokumentumok az Országgyűlés 1981. októberi 9-i üléséről. OKTH, Budapest, 1982. pp. 149.
24. VARGHA J. /1981./ Egyre távolabb a jótól. /Dokumentumok a Gabčíkovo-Nagymarosi Vízlepcsőrendszer történetéből/ Valóság 11. p. 56-69.

25. RÓZSA L./1985/: Jó irányu sodrásban. Népszabadság, június 1. p. 3.
26. SÓLYOM F. /1982/: Szóbeli kiegészítő a SZOT 1982. május 7-i ülésén. In: A szakszervezetek környezetvédelmi szerepéről és feladatairól. SZOT Munkavédelmi Osztály, Budapest, 1982. p. 39-40.
27. S. HEGEDÜS L./1985/: Szenvedélyesebben , határozottabban, Búvár 1985. 3. p. 110-11.
28. DOBOSSY I.-KULCSÁR L./1985/: Ökológiai tudat és tömegkommunikáció. Jel-Kép 1. p. 32-38.
29. UDVARI L. Uj szemléletü környezetvédelmi tervezés címmel adott nyilatkozatában. /J.E.- Juhász Erzsébet, Magyar Hírlap 1985. dec. 18. p. 3/ közli, hogy a VII. ötéves tervben 45-47 milliárd Ft-ot, az előző időszak kétszeresét fordítjuk környezetvédelemre, bár ezzel még "évtizedes késedelmünket nem leszünk képesek öt év alatt behozni."
30. MADAS A. /1985/: Ésszerű környezeti gazdálkodás a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi, Budapest 1985. p. 36.
31. MADARÁSZNÉ F.I.: Környezetvédelem, erkölcs, felelősség, Confessio, 1984. 4. p. 57-60.
32. VÁMOS T.: Fel kell értékelni a munkát. Mozgó Világ, 1985. 9. p. 9.
33. SZESZTAY A./1972/: Környezetvédelem és gazdaságfejlesztés. Valóság, 9. p. 25-35.

6. A MAGYAR TÁRSADALMI SZERVEZETEK ÉS ÁLLAMPOLGÁRI
CSOPORTOSULÁSOK KÖRNYEZETVÉDELMI TEVÉKENYSÉGÉNEK
ALAKULÁSA

1. Az 1976. évi II. törvény
Magyar Közlöny, 1976. 26. p 318-323.
2. Országos Környezetvédelmi Konceptió és Követelményrendszer
A Minisztertanács 2006/1980./II.17./ Mt.h.sz.határozata
3. KILÉNYI, G./1976/: Környezetvédelmi politikánk alapelvei
és a közigazgatás
Állam és Igazgatás 9. 784-795.
4. ÁBRAHÁM, K./1985/: A közös gondok - közös megoldásáért
Búvár, 8. p. 342-343.
5. ÁDÁM, A. /1970/: A társadalmi szervezetek szerepe a környe-
zetvédelemben
Állam és Igazgatás, 7. p 638-648.
6. Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata
Népszabadság 1985. márc. 30-i számának melléklete p 6.
7. i.m. p 15.
8. ÁDÁM, A./1978/: A társadalmi szervezetek természetvédelmi
normaalkotó tevékenysége fejlesztésének fő irányai.
Sokszorosított gépirat, OKTH, Budapest, p 48+ 4
9. Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. 1970. nov. 23-28.
Kossuth, Budapest 1971 p 476.
10. Jelentés a Politikai Bizottságnak a környezetvédelem
helyzetéről és irányelvek a további feladatokra /megtárgyalta
a PB 1974. március 26-i ülésén/ 6 pp
11. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa
Kossuth, Budapest 1975. p 216.
12. A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa
Kossuth, Budapest, 1980. 545 pp. Idézeteink: p 115., p 475.
13. A XII. kongresszus óta végzett munkáról. Az MSZMP Központi
Bizottsága 1983. április 12-13-i ülésének dokumentumai
Kossuth, Budapest 1983. p 49.
14. KÁDÁR, J.: Folytatjuk a bizalomra épülő nyílt, tisztességes
politikánkat. Nyilatkozat a televízióknak és a rádióknak
Népszabadság, 1983. április 30 p 3.
15. Az MSZMP XIII. kongresszusa. 1985. március
Kossuth, Budapest, 1985.

16. MATOLCSY, Gy. /1978/: Az a bizonyos harmincöt századok Magvető, Budapest, p 50-51.
17. KÁNTOR, S. /1976/: A társadalom környezetvédelmi gondolkodásának fejlődése. In: Környezetvédelem és társadalom. HNF, Budapest, p 58-73.
18. A következő idézetek forrása: A környezetvédelem társadalmi programja, a Hazafias Népfront környezetvédelmi feladatai
In: Ember, vigyázz a környezetedre! HNF. Budapest, 1973. p 4., p 8.
19. A Hazafias Népfront Országos Tanácsának környezetvédelmi felhívása
In: mint 18 p 175-176.
20. S. HEGEDÜS L. /1973/: A népfront alkalmas erre a feladatra. Megnyitó beszéd az I. Országos Környezetvédelmi Tanácskozásán
In: mint 117 p 17.
21. ANTALFIA, J. /1978/: A magyar társadalom részvétele a környezetvédelemben
In: A Hazafias Népfront környezetvédelmi tevékenysége. HNF, Budapest p 3-23. /Az 1975-77 közti HNF tevékenységéről írottak forrásaként e tanulmányt használtuk./
22. A tanácskozás résztvevői voltak a KISZ, SZOT, MTESZ, Vöröskereszt, TIT, MOHOSZ, MAVOSZ, valamint az Országos környezetvédelmi Tanács, OVM, ÉVM és a MÉM képviselői.
23. A II. országos környezetvédelmi tanácskozás állásfoglalása Budapest, 1976. június 15. /gépirat a MNF irattárában/ 6 pp
24. ÁDÁM, A. /1970/: mint 5. p 642
25. V. NAGY, I. /1982/: Társadalmunk részvételének tíz éve a környezetvédelemben
Búvár, 6 p. 253
26. Az elemzés és idézetek forrása: Tájékoztató a III. Országos környezetvédelmi konferenciáról az OKTT 1985. évi első ülésére MNF OT, 1985. 32 + 8 pp
27. V. NAGY, I. /1984/: Tovább a vállalt úton
Búvár, 12 p 533.
28. MUSZ Országos Elnökségének 1981. február 18-i határozata az úttörőszövetség, az úttörőcsapatok környezetvédelmi tevékenységének továbbfejlesztésére. Úttörővezetők Tájékoztatója 1981. 9. p 3-7. /Ezt megelőzően az Országos Elnökség 1975-ben fogadott el állásfoglalást az úttörőszövetség környezetvédelmi feladatairól/

29. MUSZ OT 1984. december 19-i határozata az úttörőcsapatok természet- és környezetvédelmi tevékenységének továbbfejlesztésére. Uttörővezetők Tájékoztatója 1985. /megjelenés alatt/
30. NEMES P. /1984/: A népfrontmozgalom és az ifjúsági szervezetek együttműködése az ifjúság környezetvédelmi szemléletének alakításában. /In: A HNF környezetvédelmi tevékenysége, szerk. DÁNIEL I., HNF Budapest, p 47./
31. A KISZ KB Titkárságának H/2/1969. sz. határozata a KISZ országfásító védnökségének és mozgalmainak továbbfejlesztésére.
32. A Mezőgazdasági Ifjúsági Tanács kapcsán itt két dolog érdemel említést: a/ A természethez közel álló munkaterületeken dolgozók /a tanácshoz a fa-, erdő, vizgazdálkodás területei is tartoztak/ a környezeti ártalmak jelentkezését korábban észlelték. Ezt mutatja az a tény is, hogy a Hazafias Népfront környezetvédelmi tevékenysége is a HNF OT Mezőgazdasági Munkabizottságában kezdődött/ még a hatvanas évek végén/.
b/ A Mezőgazdasági Ifjúsági Tanács az 1957. végéig még önálló ifjúsági szervezetként működő parasztifjúsági szervezet "jogutódjaként" számos kérdésben más ifjúsági rétegeknél nagyobb autonómiával rendelkezett a KISZ-en belül.
33. A KISZ KB Mezőgazdasági Ifjúsági Tanácsának felhívása a környezet fokozottabb védelme érdekében
KISZ KB, Budapest, 1973. 2 pp
34. A KISZ IX. kongresszusának jegyzőkönyve
Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1976.
35. A KISZ Központi Bizottsága Intéző Bizottságának 1978. január 18-i határozata a KISZ szervezetének tevékenységéről és feladatairól a környezetvédelemben.
KISZ KB Budapest, 1978.
36. KULCSÁR L. /1984/: A fiatalok és a környezeti problémák
KISZ KB Ifjúság és Közvéleménykutató Csoport, Budapest, 1984. 21. pp /sokszorosított gépirat/
37. A Központi Bizottság KB/2-1984./1. /II.29./ számú határozata az ifjúsági szövetség feladataira a környezetvédelemben, a környezeti kultúra fejlesztésében.
KISZ Értesítő, 1984. 3. p 3-14.
38. STEYRER, K. /1982/: Environmental pollution in the recession.
Socialist Affairs 1982. 2. p 65-67.
39. FABÓK, Z. /1972/: felszólalása a magyar szakszervezetek XXII. kongresszusán. Idézi Éles T. /1973/ A környezetvédelem egyetemes érdek. Szakszervezeti Szemle, 1 p 51.
40. ÉLES, T. /1973/ közlései alapján i.m. - lásd 39.

41. Az 1978-as, a SZOT Elnökség által elfogadott irányelveket ÁDÁM, A /1978/ i.m. nyomán ismertetem
42. A szakszervezetek környezetvédelmi szerepéről és feladatairól SZOT Munkavédelmi Osztály, Budapest, 1982. 54 pp. c. kiadvány nyomán ismertetem az 1982-es SZOT-állásfoglalást.
43. SÓLYOM, F. /1982/ Környezetvédelem és a szakszervezetek Szakszervezeti Szemle, 4. p. 12-18.
44. A fejezetben következő bemutatás fő forrásai HNF irattárában a Környezetvédelmi Társadalmi Program éves összesítésében található
45. Az MSZMP KB előzetes jelentése a XIII. kongresszus küldötteinék. Népszabadság, 1985. március 23. Melléklet 47 pp
46. Erről az időszakról forrásunk: PÁSZTOR, I /1973/: Mit tehet a Vöröskereszt? In: Ember vigyázz a környezetedre! HNF Bp. 58-60.
47. Az egyesületekre vonatkozó általános ismertetés forrása JOBB, S. et-al. 1982: Az egyesületi élet. Tanácsok Fóruma. /Magyar Hirlap melléklet/ 1982. ápr. 27. p 1-8.
48. POKOL B. /1985/ Az érdekképviselői szervek a politikai akaratképzésben. Társadalomtudományi Közlemények 1, p 70
49. Ilyen egyesületek hatósági törvényességi felügyeletét vette át 1985. február 1-től az OKTH. Ezek a következők: Magyar Ebtenyésztők, Macskatenyésztők, Diszmadártenyésztők Kaktuszgyűjtők.
50. HERMAN Ottó Magyar Állat- és Természetvédő Egyesület alapszabálya. MOÁVE Elnöksége, 1983. 18 pp.
51. Társadalmi Erdei Szolgálat Működési szabályzata In: TESZ zsebkönyve, TESZ OIB Budapest, 1982. p 11-13.
52. SÓLYOM, L. /1985/ Mit szabad és mit nem? Valóság, 8. p. 20.
53. RÓZSA, L. /1985/ Jó irányu sodrásban Népszabadság, június 1. p 3.
54. POKOL, B. /1985/ mint 48.
55. E csoportosulások tevékenységéről szóló rész forrásául felhasznált interjúk alanyai voltak: György Lajos, Gyulai Iván, Haraszi L. Kállai György, Pásztor Erzsébet, Sólyom László.
56. KISGYÖRGY, I. /1984/ Volt egyszer egy Avas ... In: Évkönyv, 1984. BAZ megyei Természetvédelmi Egyesület p 56-58.

57. TÓTH, I. /1973/ Természetvédelem politikai eszközökkel Szakszervezeti Szemle, 3. 96-99.
58. HARGITAI, F. /1979/ Környezetvédelmi szempontok társadalompolitikai vonatkozásai. Politikai Főiskola, doktori értekezés 98 pp
59. BOSSÁNYI, K. /1977/: Termelés és mérgezés. Magyar Hírlap, augusztus 28.
60. FEHÉR, B. /1977/: Az ólomügy története és tanulságai Magyar Nemzet, November 2. p 10.
61. HEIMER, Gy./1984/ Nem tudni mikor hogyan sikkadt el a rákos-hegyi zajvédelem ügye. Heti Világgazdaság, 19. p 62.
62. ROMÁN, M.: /1985/ Vihar a dorogi szemétegető körül. Népszabadság, április 23. p 6.
63. idézi /t.á./ /1983/: A különbség környezet és természetvédelem között. Népfront, 5. p 25-28.
64. HORTOBÁGYI, E. - MARTUSZ, F. /1983/: A Bükk Nemzeti Park Baráti Köre. In: Bükk Nemzeti Park, Mezőgazdasági K. Budapest, 1983. p 410.
65. Alapszabály, Borsod-Abauj-Zemplén megyei Természetvédelmi Egyesület, Miskolc p 1.
66. CZAGÁNYI, J. /1984/ BMTE '84 In: BMTE Évkönyve, Miskolc, 1984. p 9-16.
67. A "Dunatáj Tájvédelmi Egyesület" alapszabály-tervezete Budapest, 1984. 4 pp /gépírat/
68. RÓZSA, L. /1985/ mint 53.
69. SZENES, I. /1984/ véleményét idézi a Társadalmi Szemle 1984. 3. "Kritikai magatartás vagy ellenzékiség" c. sorozatinterjújában

ADALÉKOK A TÁRSADALOM ÉS A BIOSZFÉRA KAPCSOLATÁNAK MARXI ENGELSI ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Bár az értekezés szerkezetébe az alábbi, korábban elkészült áttekintés (csakúgy, mint függelékben elhelyezett más ismertetés) nem volt beilleszthető, az értekezés munkahelyi vitáján felvetett észrevételek meggyőztek arról, hogy érdemes Marx és Engels témakörünkhöz kapcsolódó több gondolatát eredeti formájában, viszonylag kevés magyarázó kommentárral, főként a válogatás és a csoportosítás útján felidézni.

Az embernek az állatvilágból való kiemelkedése nem más, mint a környezethez való kapcsolata változásának megnyilvánulása. E folyamat megértése az alapja a társadalom-természet közötti későbbi viszonyok megértésének is.

"Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik létfenntartási eszközeiket, olyan lépés ez, amelyet testi szervezetük szab meg. Azzal, hogy létfenntartó eszközeiket termelik, az emberek közvetve magát az anyagi életüket termelik."¹

Marx és Engels hipotézise az ember kialakulásáról munkásságuk idején csupán egyike volt a lehetséges magyarázatoknak. A hipotézis sorsa azonban - amelyet legrészletesebben Engels fejtett ki "A munka része a majom emberré válásában" című, "A természet dialektikája" kötetben megjelent tanulmányban bizonyítja a történelmi materializmus magyarázó erejét és szaktudományos tevékenységét. Az emberréválás útjának századunkban feltárt tárgyi bizonyítékai - különböző Protohominida és Hominida leletek sorozata -, és az ezek nyomán fűzhető, mind kevesebb "missing link"-kel rendelkező természettörténelmi lánc (azokkal az elkerülhetetlen változtatásokkal, amelyekkel egy több mint száz évvel ezelőtt megfogalmazott elmélet egyáltalán igazolást nyerhet) igazolta az ember önteremtéséről felállított hipotézist.²

Az embert tehát a természet szerves részének tekintve, mégis látható a minőségi különbség az állatvilág más fajaitól:

"A munka minden gazdagság forrása, mondják a politikai gazdaságok. Csakúgyan az - a természet mellett, amely számára az anyagot szolgáltatja, melyet gazdagsággá változtat. De végtelenül több is még ennél. A munka minden emberi élet első alapfeltétele,

mégpedig olyan fokban, hogy bizonyos értelemben azt kell mondanunk: a munka teremtette meg magát az embert." ³

Ez a különbségtétel azonban az önteremtés képességének, szükség-szerű voltának kifejtését is adja:

"Az ember az egyetlen állat, amely a munka révén fel tudja dolgozni magát a pusztán állati állapotból - az ember normális állapota az, amely megfelel tudatának, amelyet neki magának kell megalkotnia." ⁴

Engels gondolatai Marx évtizedekkel korábban alkotott soraira rímelnek. Marx az embert mint nembeli lényt állítja szembe az állattal, s ezzel a szembeállítással az emberi fajt kiragadja a hagyományos állatfaj-természet kapcsolatrendszerből - miként az a kiemelkedés valóságosan is létrejött.

"Bár az állat is termel. Fészket, lakásokat épít magának, mint a méh, a hód, a hangya stb. Ámde csak azt termeli, amire közvetlenül a maga vagy kicsinye részére szüksége van; egyoldalúan termel, míg az ember egyetemesen termel; az állat csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban termel csak igazán; az állat csak önmagát termeli, míg az ember az egész természetet újratermeli; az állat terméke közvetlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével. Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni." ⁵

Azzal, hogy az ember tudatos lény, a természettel való kapcsolata - s ezen az őt körülvevő természetes biogeokémiai környezet egészét értsük - gyökeresen változik meg. Hatása immár nem vethető össze az állatvilág más fajainak természetére gyakorolt hatásaival. Persze az élővilág valamennyi tagja hat, változtatja azt a dinamikus komplexitást, amelyet természetnek nevezünk, s e hatás nem egyszer nagymértékű, esetleg egy-egy biotópban maradandó is (így

egyres fajok gradiációja évtizedekre zökkenti ki a szukcessziót megszokott rendjéből, például a sáskajárások esetében; vagy az immigrált fajok konkurenciája gyökeresen változtatja meg a fajösszetételt, vagy az egyes populációk létszámát, például a méhlepényes emlősök megjelenése Ausztráliában). Mégsem mondhatjuk azt, hogy bármelyik állat vagy növényfaj képes volna a bioszférában olyan irreverzibilis változásokat létrehozni, mint amelyekre a Homo sapiens képes.

Ugyanezt a gondolatot Engels olyan formában fejleszti már tovább, hogy az emberi evolúciót és az ember természetére gyakorolt hatását - ha úgy tetszik környezeti hatását - együttesen világítja meg, s nemcsak egyirányú hatásrendszerként kezeli, hanem dialektikus kapcsolatában is:

"Csak az ember vitte véghez, hogy bélyegét rányomja a természetre; nemcsak növényeket és állatokat áthelyezett, hanem lakóhelyének képét, sőt magukat a növényeket és állatokat is úgy megváltoztatta, hogy tevékenységének következményei csak a földgolyó általános elhalásával tűnhetnek el. ... De a kézzel együtt lépésről lépésre fejlődött a fej, kialakult előbb egyes gyakorlati haszonhatások feltételeinek tudata, s később a kedvezőbb helyzetű népeknél, ebből eredőleg a bepillantása az azokat megszabó törvényekbe. És a természeti törvények gyorsan növekvő ismeretével együtt növekedtek a természetre való visszahatás eszközei." ⁶

A "természetre való visszahatás eszközeinek" tökéletesedése pedig oda vezet, hogy az ember nagymértékben függetlenedik a közvetlen természeti kapcsolatoktól. E viszonyok sokkal inkább társadalmi kapcsolatok áttételein jelentkeznek számára, s miközben ennek következtében is a mindennapok "ember-ember", illetve "embercsoport-embercsoport" viszonyrendszerének sürgető érdeklődését preferálja egyéni vagy osztálytudatában - a természetre, a Földre gyakorolt hatásai a faj fennmaradásának kollektív veszélyeit erősítik fel. A természettel való megszakíthatatlan anyagcsere azonban az emberiség egészének létkérdése:

"Az ember egyetemessége gyakorlatilag éppen abban az egyetemességben jelenik meg, amely az egész természetet az ember szervetlen testévé teszi, mind annyiban, hogy a természet (1.) közvetlen létfenntartási eszköz, mind annyiban, hogy (2.) élettevékenységének az anyaga, a tárgya és a szerszáma. A természet az ember szervetlen teste, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet is az ő teste, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része." ⁷

E "természeti lény"-jelleg azonban alapvetően határozza meg azt a kapcsolatrendszert, amelyen már a "társadalmi lény"-jelleg bélyegei bontakoznak ki.

Az emberi történelem kiindulópontja a természet, illetve a kezdetben pusztán természeti lényként létező ember-előd. Mihelyt emberré válik, tudatával együtt társadalmi lény-jellege is kifejlődik, s a természettel való kapcsolata is módosul: többé nem egyedként jelenik meg környezetében, nem egyénileg hat rá, hanem társadalmi lényként, nembeli lényként a munka révén, s a munkából fakadó meghatározott társadalmi munkamegosztásban. Ettől a pillanattól többé nem a hagyományos evolúciós változások mozgatják az emberiséget. Kezdetét veszi a változások néhány évezredre, -századra, -tizedre felfokozott gyorsulása.

"De az ember nemcsak természeti lény, hanem emberi természeti lény; azaz önmagáért-valóan léttel-bíró lény, ezért nembeli lény, s mint ilyenek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az emberi tárgyak nem a természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálóznak, sem pedig az emberi érzék, ahogyan közvetlenül van, ahogyan tárgyilag van, nem emberi érzékiség, emberi tárgyiség. Sem a természet - objektíve -, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon. És mint ahogy minden természetesnek keletkeznie kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem,

amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete." ⁸

A történelem folyamata azonban nem csupán az emberek kapcsolatrendszereinek változásait, hanem a termelési mód egészének fejlődését is jelenti, beleértve azokat a változásokat is, amelyek a termelőerőkben következnek be. Ebből az is nyilvánvaló, hogy az ember és környezetének kapcsolatai a történelem különféle lépcsőin, a társadalmi formációktól függően mások és mások.

"... a természethez való meghatározott viszonyulást a társadalmi forma szabja meg és megfordítva. Itt, mint mindenütt, kiviláglig természet és ember azonossága olymódon is, hogy az embereknek a természethez való korlátolt viszonya megszabja az emberek korlátolt viszonyát egymáshoz, és egymáshoz való korlátolt viszonyuk a természethez való korlátolt viszonyukat." ⁹

A fejlődő termelőerők, változó társadalmi viszonyok az ember természettel való kapcsolatát is mind bonyolultabbá alakították (mialatt a társadalmi viszonyok önmagukban is egyre összetettebbek, nehezebben áttekinthetőkké lettek), amelynek eredményeként már a földi természet csaknem teljességében viseli az emberi hatásokat, s e hatások kiváltotta változások újabb visszahatásokként jelentkeznek.

"... éppen a természetnek az ember által való megváltoztatása, nem egymagában a természet mint olyan az emberi gondolkodás leglényegesebb és legközelebbi alapzata, és amilyen arányban megtanulta a természetet megváltoztatni, abban az arányban nőtt az ember intelligenciája. ... az ember is visszahat a természetre, megváltoztatja azt, új létezési feltételeket alkot magának. A németországi "természetből", amilyen az a germánok bevándorlása korában volt, átkozottul kevés maradt meg. A föld felszíne, az éghajlat, a növényzet, az állatvilág, maguk az emberek végtelenül megváltoztak, s mindez emberi tevékenység által történt, míg azok a változások, melyek emberi hozzájárulás nélkül mentek végbe ez idő alatt a németországi természetben, számbavehetetlenül csekélyek." ¹⁰

Az emberi történelem évezredei során a természet "természetes" változásai elenyészőek, hiszen csupán a földtörténet pillanatairól van szó. E változások persze zajlanak, nemegyszer az emberiségnek vagy egy részének létre fontos hatásokat is gyakorolnak. Mégis, ha a föld, a bioszféra állapotát az utóbbi századok tükrében vesszük számba, szinte korábban évmilliós nagyságrendű hatások sűrűsödnek az emberiség által kiváltott évszázados-évtizedes változásokban.

Marx és Engels számára e változások mai szemmel mért mindennapos veszélyei még nem voltak kézzelfoghatóak, mégis képesek voltak a jelenségek okait megregandi, a kiút lehetőségeit felmutatni. Miért kerül veszélybe az embert szülő és hordozó természet a történelem során? Miért válik e kérdés a XX. századi történelem egyik fő problémájává? Hol kereshető a megoldás?

A megoldáshoz újabb kérdést kell fogalmaznunk: miért és hogyan szakad el az ember a természettől? Hogyan válik idegenné számára az, ami tulajdonképpen önmaga?

A tőke megjelenése előtti termelési módok - jóllehet volt kifejezetten környezetkárosító tevékenységük is (például a velencei hajóhad szerepe Dalmácia kopárosodását előidéző eróziókban) - nem bontották meg alapvetően a társadalom és természet között kialakult évezredes harmóniát. Természetesen a magántulajdon, a kizsákmányolás létrejötté szétszakítja a korábbi szoros kapcsolatot:

"Amikor ... az elidegenült munka elszakítja az embertől termelésének tárgyát, akkor nembéli életét, valóságos nembeli tárgyiségét szakítja el tőle, és az állattal szembeni előnyét azzá a hátránnyá változtatja át, hogy szervetlen testét, a természetet, elvonják tőle."¹¹

A természettel való egyensúly a kizsákmányolás fokozódásával együtt fokozatosan bomlik fel. Mégis, a kapitalizmus jelentkezésekor minőségi változás történik az ember és természet kapcsolatában is. Marx ezeket az alap gondolatokat így fejti ki:

"A tulajdon tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek saját létezésével együtt előfeltételezettek; úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga természeti előfeltételeihez, amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen létezik, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti szervetlen feltételeiben." ¹²

"Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek az egysége ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervetlen feltételei és e tevékeny létezés közötti elválás, amely elválás teljesen csak bér munka és tőke viszonyában van tétélezve." ¹³

Engels is szemléletesen, konkrét példákkal bizonyítja a természeti feltételek történelemalakító hatását és a tőkés termelési mód szükségszerű szembekerülését a természeti környezettel:

"Minden eddigi termelési mód csak a munka legközelebbi, legközvetlenebb haszonhatásának elérését célozta. A további, csak későbbi időben beálló - fokozatos ismétlődés és halmozódás révén hatékonyá váló - következményeket teljesen elhanyagolták... A termelés és csere felett uralkodó egyes tőkés csakis cselekvéseik legközvetlenebb haszonhatásával törődhetnek. Sőt, még ez a haszonhatás is - amennyiben a megtermelt vagy kicserélt cikk hasznáról van szó - teljességgel háttérbe szorul; az eladásnál elérendő profit lesz az egyetlen hajtórugóvá." ¹⁴

A klasszikusok gondolatait a tőkés társadalom környezetkárosításáról - amelyek a maguk idejében még csak kezdeményeiben voltak felismerhetők - a történelem igazolta. Azóta - éppen a kapitalizmus válságának egyik tüneteeként - világméretű problémává vált a természeti környezet pusztulása. Az e téren felvetődő kér-

désekre a tőkés társadalmi rend (természetéből fakadóan) képtelen válaszolni. A magántulajdonon alapuló osztálytársadalmak - s ezek között kitüntetett helyzetben a kapitalizmus - képtelenek az ember (egyebek között a) természettől való elidegenedésének feloldására, hiszen lényegéből fakad környezetkárosító hatása; de egyúttal e lényeg következtében a történelmi perspektíva is kirajzolódik.:

"Mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennél fogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése." ¹⁵

Természetes, hogy a kommunizmus előtti átmeneti társadalom, a szocializmus hordja a megelőző társadalmak számos bélyegét, köztük azokat is, amelyek a társadalom és környezete harmonikus kapcsolatának visszaállítását terhelik. A létező szocialista társadalmak számos ellentmondása - hazánkban is - már ennek az átmeneti társadalomnak a terméke, amelyek feloldására azonban nincsenek alternatívák. Csak egyféleképpen képzelhető el, hiszen az "előre nem látott hatások" csökkentésére az emberiség történelmének a természettel való kapcsolatában is csak tudatos, az "egyesült egyének hatalmán" alapuló társadalmi rend képes. Ez azonban távoli cél:

"A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alakja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor mint szabadon társult emberek terméke ezek tudatos tervszerű ellenőrzése alatt áll majd. Ehhez azonban a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges, vagyis számos olyan anyagi létfeltétel, amelyek maguk viszont hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természetadta termékei." ¹⁶

Ezzel egyidejűleg bontakozhat ki az Engels által ismertetett folyamat:

"Az emberek ... minél jobban eltávolodnak a szűkebb értelemben vett állattól, annál inkább maguk csinálják történelmüket, tudatosan, annál csekélyebb lesz előre nem látott hatásoknak, nem-ellenőrzött erőknek a befolyása erre a történelemre, annál pontosabban felel meg a történelmi eredmény az előzetes megállapított cél-
nak..."¹⁷

A kommunista termelési mód állítja majd helyre a munka és a tulajdon egységét, s az egyetemessé vált termelőerőkben az emberiség egyetemes képességei öltének testet. Ezért megszűnik a kapitalista termelést jellemző ösztönző, a tőke önértékesülési folyamata. Az egyén, az egyedi ember számára is ez az egyetlen lehetőség ahhoz, hogy természeti lényége korlátok nélkül, harmonikusan kapcsolódjék újra társadalmi voltához:

"... a természet emberi lényege csak a társadalmi ember számára létezik, mert csak itt létezik a természet az ember számára, mint az emberrel való kötelék, mint a maga létezése a másik számára és a másiké az ő számára, s mint az emberi valóság életeleme, csak itt létezik mint az ember saját emberi létezésének alapzata. Csak itt lett természetes létezése emberi létezésévé és a természet a számára emberré. Ilymódon a társadalom az embernek a természettel való kiteljesedett lényegegysége, a természet igazi feltámadása, az ember végigvitt naturalizmusa és a természet végigvitt humanizmusa." ¹⁸

Jegyzetek

1. MARX, K.-ENGELS, F.: A német ideológia. In: MEM 3. kötet, Budapest, 1960. p. 23.
2. v.ö. BENCE, GY.-KISS, J.: Engels része az antropogenesis elméletében. In: Munka és emberré válás. Budapest, Kossuth 1972.
3. ENGELS, F.: A természet dialektikája. A munka része a majom emberré válásában. In: MEM 20. kötet, Budapest 1974. p. 449.
4. U.o.: p. 473.
5. MARX, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest, Kossuth 1977. p. 99-100.
6. ENGELS, F.: A természet dialkektikája. Bevezetés. In: MEM 20. kötet, Budapest 1974. p. 335-336.
7. Mint 5. p. 49.
8. Mint 5. p. 109.
9. Mint 5. p. 31.
10. ENGELS, F.: A természet dialektikája. In: MEM 20. kötet, Budapest 1974. p. 504.
11. MARX, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Budapest 1972. p. 370-371.
12. U.o.: p. 370-371.
13. U.o.: p. 368-369.
14. Mint 3. p. 458-459.
15. MARX, K.: A tőke, I. kötet, VII. fejezet: A tőke felhalmozásának folyamata, MEM 23. kötet. Budapest 1967. p. 553.
16. MARX, K.: A tőke, I. kötet, I. fejezet: Áru és pénz. MEM 23. kötet. Budapest 1967. p. 81.
17. Mint 10. p. 366.
18. Mint 5. p. 70.

GLOBÁLIS VÁLTOZÁSOK AZ EMBERISÉG ÉS A FÖLD VISZONYÁBAN¹

Századunk derekára az emberi hatások nagyságrendjében senki által nem várt és nem szándékolt példátlan módosulás következett be, amely egyáltalán nem véletlenül ért olyan szintre, ahol a katasztrófa lehetősége sem irreális. A kapitalizmus kifejlődése, a profitcentrikus gazdálkodás és a termelőeszközök nagymértékű fejlődése következtében a káros hatások is megnövekedtek. A gazdasági folyamatok, a termelés lényegében a természetes és mesterséges környezetet érő hatások figyelembevétele nélkül zajlottak, egészen a legutóbbi időkig. Jóllehet az ún. "ökológiai problémák" körünkben valamennyi országban jelentkeznek, megoldásuk - de még pusztán áttekintésük is elválaszthatatlan napjaink más, globális kérdéseitől, amelyek jellegétől és megoldásuk formájától függ előre láthatóan, hogy milyen lesz a világ arculata a III. évezred küszöbén. E globális problémák termékei az emberiség egész élettevékenységét meghatározó viszonyok két történelmi vonalának: egyrészt az "ember-természet" rendszernek (az ember viszonya a természethez), az anyagi javak termelésének; másrészt az "ember-ember" rendszernek (a társadalomban élő emberek közti viszonyoknak).

A világ globális problémáinak felismerése hirtelen történt meg, s ez a világ nagy részén az ötvenes és hatvanas évek gyors gazdasági fejlődéséhez, a tudomány és technika mindenhatónak gondolt gyors előretöréséhez szokott emberiséget váratlanul érte. A felismerés döntő fordulatot idézett elő a tudományos, majd később a politikai gondolkodásban, s hozzájárult a "globális tudat"¹ kialakulásához. A globális problémák minőségileg különböznek a korábban "nemzetközi", vagy "univerzális", egyetemes) problémáktól, mert bár azok is minden országban jelentkeznek, de mindegyik többé-kevésbé önállóan is megoldható.² E problémák felismerése azt is jelenti, hogy a világtörténelem új, magasabb fejlettségű szakasza kezdődik, mely új ellentmondásokkal terhelt, s mindenekelőtt helyi konfliktusok világméretűvé növekedéseként jelentkezik. Vívományai a termelőerők fejlődésében, a gazdasági fejlődésben, a "globális erkölcs" létrejöttében, a "globális megértés" kialakulásában.

lásában mutatkoznak meg.³

A globalizáció felismerése először éppen a környezeti kérdésekkel kapcsolatban történt meg. A korai figyelmeztetések egyik jellemző példája U Thant 1969-ben elmondott beszédének részlete:

"Az emberiség történelme során most első ízben vagyunk tanúi egy olyan világviszonylatú válság kibontakozásának, amely mind a fejlett, mind a fejlődő országokat érinti: az emberi környezet válságáról van szó ...Ha a jelenlegi irányzatok továbbra is érvényesülnek, biztosra vehető, hogy veszélybe kerül az élet jövője a földgolyón."⁴

Az ökológiai problémák fokozatosan "átpolitizálódtak", társadalmi komplexitásukban és regionalizált differenciáltságukban mutatkoztak meg; később pedig ökológiai alrendszeren túl, de attól nem függetlenül, önállóan kerültek felszínre újabb globális kérdések. E folyamat szemléletesen mutatkozik meg a globalizációs gondolkodás megindulásában indikátor-szerepet betöltő Római Klub tagjainak különböző időszakokból származó véleményében, a problémák változó csoportosítása jól tükrözi a tematika átértékelődését.⁵

J. W. Forrester - akinek a globalizáció felismerésének elindításában fontos része volt, a Római Klub első jelentésének alapot adó "A Világ dinamikája" című művében ismertetett dinamikus modellezési módszer kidolgozásával - a hatvanas évek végén még csak négy alrendszert vizsgált: a népesség alakulását; a nyersanyagok előfordulását és készleteik felhalmozását; a tőkebefektetés alakulását; a környezetszennyezés változását. D. L. Meadows a Római Klub "A növekedés hatásai" című első jelentésében 1972-ben öt alaptényezőt működtetett. Ezek: a népesedés; az iparosodás; az élelmiszertermelés; a környezetszennyezés; a meg nem újuló nyersanyagok csökkenése. A második jelentés szerzői, M. Mesarovic és E. Pestel a "Fordulóponton az emberiség" című 1974-ben megjelent művükben az emberiséget történelmileg fenyegető krízisek közül kiemelik: a népességrobbanást; a környezet károsítását; az élelmiszerek és nyersanyagok szűkösségét; az energiaválságot. A J. Tinbergen

által 1976-ban közreadott harmadik jelentés, amely új világregdet szorgalmazott, a fő problémaköröknek a következőket találta: a fegyverkezési verseny; a népesség növekedése; az élelmiszer-termelés; a településstruktúra; a környezet terhelése; a nemzetközi valutarendszer; a természeti források, például az energiahordozók és az ivóvíz végeessége; a tudományos-technikai-műszaki fejlesztés kérdései; a tengerek és óceánok, illetve a világűr használata, a kölcsönös nemzetközi függőség. A további jelentések problematikája is egyre inkább a társadalom belső problémáinak megoldásában jelölte meg az összes globális probléma megoldásának útját. (Pl. László E. műve "Az emberiség belső határai", vagy V.

Hawrylyshyné az "Utak a jövőhöz",⁶ vagy az egyes problémák mélyebb feltárására vállalkozók⁷.) A. Peccei a nyolcvanas évek elején a következő missziókat látta a Klub előtt: az emberi települések kérdését; a természet megőrzését; a globális rendszer irányításának megoldatlanságát; az emberiség kulturális fejlődését⁸. A Klub legfrissebb, 1984 végén született programja szerint öt fő érdekelt-ségi területük: az erőszakmentes társadalom; a népességnövekedés; a társadalom irányítása, az intézmények ésszerűsítése; a tudományos felfedezések, technológiai újítások társadalmi, kulturális, politikai következményei⁹.

A marxista irodalom is sokrétűen közelíti meg a globális problémák kérdéseit. Ezek összefoglalóját adó, szélesen értelmezett, átfogó álláspontra helyezkedik a rendszerezésben Zaglagyin és Frolov¹⁰, akik szerint a problémák első csoportjába a jelenkori emberiség alapvető szociális közösségei közti viszonyok tartoznak, így; a háború és béke (fegyverkezés és leszerelés) kérdései, ezzel szorosán összekapcsolódó módon a világforradalmi folyamat ügye, valamint a fejlett és fejlődő országok közti szakadék fokozatos áthidalásának megoldatlansága. A második csoportba az ember és természet közötti kapcsolatok szféráit sorolhatjuk, ahol az általunk vizsgált környezeti-"ökológiai" kérdések mellett elsősorban a természeti erőforrások problémája, az energiaprobléma, a világ-élelmezési válság, a népességnövekedés és megoldatlan, illetve újonnan jelentkező egészségügyi problémák (járványos és civilizációs betegségek) jelentkeznek. A harmadik problémakört a tudo-

mány, kultúra, közoktatás kérdései adják, így a tudományos technikai haladás által felvetett problémák, az "elit - tömegkultúra" ollójának további nyitódása, illetve a napjainkban is meglévő, korunktól idegen írástudatlanság és egyéb oktatásügyi hátrányok. A negyedik csoport adja a felsorolt globális problémák fókuszát, amelyet ember és jövőjének problémájaként ragadhatunk meg, mely kérdésre az emberiség egész története során szakadatlanul kereste a választ, akár ösztönösen, akár tudatosan.

A hazai szerzők is különböző megközelítési módokat alkalmaznak, eltérő sorrendet, vagy csoportosítást használnak. Ágh A. a globalizáció alrendszerének az ökológiai, a gazdasági, a politikai, a katonai, a kulturális-kommunikációs alrendszereket tartja, s e szélesen értelmezett, rugalmas kategória-rendszerben valóban elhelyezhető valamennyi "globálisként" számon tartott kérdés.¹¹

Természetesen számos egyéb sorrend, vagy csoportosítás is használatos. Kovács G. szűkebb értelmezése szerint a globális problémák körébe tartozik a demográfiai robbanás; az élelmiszerek elégtelensége; az újra nem termelhető nyersanyag- és energiaforrások kimerülésének a veszélye; az újratermelhető erőforrásokkal való szakszerűtlen gazdálkodás, a környezet elszennyeződése.¹² Bognár J. kategóriái a kettő között állnak: a világ népességének alakulása és megoszlása, az élelmezési problémák; a természeti erőforrások korlátai; a természeti rendszerek és környezetünk veszélyeztetettsége; a technika és a tudomány kétértelmű jellege; a világ jelenlegi politikai szerkezete; a harmadik világ fejlődése; a kölcsönös gazdasági függőségek problémája a politikai "túl-feszültségek" időszakában.¹³ Szamuely L. csoportosítása: az ember és a környezet kölcsönviszonyai, a demográfia (a népesség növekedése és egyenlőtlen eloszlása); a nemzetgazdaságok világgazdasági viszonyai (a fejlődéshez való egyenejogú viszonyok hiánya, a természeti erőforrások és tudományos-technikai vívmányok monopolizálása); a nemzetközi viszonyok (beleértve a fegyverkezési hajszát); a tudományos-technikai fejlődés (mint potenciális véletlen katasztrofák megelőzésének problémája)¹⁴.

A globális problémák meghatározása, megközelítésük módja, csoportosítása és rangsorolása nagyban függ a velük foglalkozó szakemberek világnézetétől, ideológiai-politikai beállítottságától, képzettségétől, érdeklődési területétől. Ezért lehetetlen egyedül érvényes összeállítást adni, viszont tudomásul kell venni, hogy egymással számtalan szállal összefonódó, kölcsönös hatások által változó bonyolult kérdésekről van szó, ahol egy-egy részprobléma megoldása a többi nélkül elképzelhetetlen, s avval is számolni kell, hogy bármely megoldás csak globális lehet.

A problémák felismerésével egyidejűleg a globális modellek kidolgozása is megkezdődött. Mivel e modellek leírása és értékelése a marxista szakirodalomban részletesen rendelkezésre áll¹⁵, e helyütt csak azt említjük meg, hogy bár sok modellt burzsoá pesszimizmusa miatt bírálat ért, e modellek kritikus továbbfejlesztésével hasznos prognosztikai eszközökhöz juthatunk.¹⁶ A világmodellek szerepe elsősorban a fejlődés trendjeinek felvázolása (amelyek ugyancsak a szerzők személyes beállítottsága által nagyban befolyásolt), másfelől olyan intézkedési javaslatok megfogalmazása, amelyek segítenek a végzetesnek gondolt következményeket elkerülni -lehetséges.

Részint a modellek kialakításában, a globális problémák elemzésében, részint pedig konkrét intézkedési tervzetek létrehozásában fontos szerepe van az ún. nemzetközi kluboknak, melyeket a globalizációs folyamat jellegzetes képleteinek tarthatunk. A nemzetközi klubokban folyó gondolkodás döntő motívuma új igazságos világrend sürgetésének szándéka, s a hozzáértő gondolatcserére valóban számos alkalmat is kínál.

A klubok összetétele és munkája heterogén, akadnak köztük haladó polgári álláspontok által domináltak, s az imperialista hatalmak pozícióit összehangolni szándékozók is. Cousin, M. E.¹⁷ az emberiség jövőjére vonatkozó elgondolások találkozóhelyeinek nevezi a nemzetközi klubokat. Közülük a legfontosabbaknak tartja: a Római Klubot (1968 óta működik, főleg tudósokból áll, s a világ egésze problémáinak tudatosítását tartja céljának); a Trilaterális Bizottságot (amely 1973 óta dolgozik a fejlett tőkés országok szo-

rosabb kapcsolataiért, az Észak-Dél párbeszéd során az északi fél érdekeiért, s főleg azok vezető politikusai, multinacionális monopóliumok főtisztviselői vesznek benne részt); a Dakari Klubot (1974-ben alakult, s főleg frankofon országok, de más fejlődő országok tőkéseinek és politikusainak tömörüléseként, a mezőgazdasági, ipari fejlődés kívánatos útjaival foglalkozik); a Brandt Bizottságot (amely 1977 óta a világ - s főként a harmadik világ - nyersanyaggal, energiával, technikai transzferrel, nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolataival összefüggő kérdéseit elemzi); az ún. Bécsi Klubot (mely 1979-ben jött létre, s benne az USA, a Szovjetunió és más európai országok tudományos és gazdasági képviselői a természeti erőforrásokkal, a gazdasági együttműködéssel, a tudomány és a technika problémáival, valamint a környezetvédelemmel foglalkoztak). A nemzetközi klubok felismeréseinek három fontos elemét kell kiemelni: az interdependencia (kölcsonös függés) felismerése, az együttműködésen alapuló autonóm fejlődés hangsúlyozása és új fejlesztési stratégiák kidolgozása. Utóbbi fontos eleme a több klubban is hangsúlyozott új szuverenitás hangsúlyozása, mely minden nemzet szuverenitásának meghagyása mellett a nemzetek együttes szuverenitás-gyakorlására alkalmas nemzetközi intézmények s később egy valódi világsszervezet létrehozását feltételezi.

A nemzetközi klubok munkájában, s ezért állásfoglalásaik kialakításában a marxista álláspontok kevésbé vannak képviselve. Ez is annak a jele, hogy "sajnos, a huszadik század folyamán megszületett szocialista társadalmak gyakorlati hozzájárulása a globális problémák megoldásához eléggé szerény, akár a tudományos szocializmus elméleti hozzájárulásával, akár a szocialista berendezkedésben rejlő lehetőségekkel összevetve.¹⁸ Az idézett Szamuely L. véleménye szerint ez részint az új szocialista társadalmak konkrét történelmi viszonyaival (örökölt hátrányok, illetve tévedések); a szocialista társadalmi fejlődésben a külgazdasági, világgazdasági tényező korábbi alábecsülésével; valamint a szocialista viszonyokra konkrétan alkalmazható elméleti bázis és intézményrendszer hiányaival magyarázható. Állításai részben igazolhatók, de az "eléggé szerény" megfogalmazás pontossága akkor vet fel kétségeket, ha a szocialista országoknak a globális problémák létrejöt-

tőben játszott szerepét (különösen a fejlődő világ gondjait) tekintjük, vagy azok megoldásával foglalkozó nemzetközi szervezetekben (s különös jelentőséggel az ENSZ-családban) játszott növekvő súlyát elemezzük. Az viszont bizonyos, hogy azok a rendezvények, amelyek marxista tudósok részvételével foglalkoztak a globális kérdések elemzésével (köztük a Voproszű Filozofii kerekasztala 1974-ben, amelyet a "Moszkvai Klub" névvel is illették, illetve a Béke és Szocializmus konferenciái), jelentős mértékben járultak hozzá a globális problémák megértéséhez, a végleges megoldások horizontjának megrajzolásához, mégha kevesebb konkrét intézkedést jelöltek is meg. A jövőben a nemzetközi folyamatok fejlődési irányának megfelelően a globalizáció elemzésében, a globális problémák megoldásában a szocialista világ korábbinál nagyobb részvállalása szükségszerű. Az, hogy milyen ütemben történik, illetve ez a rész mekkora lehet, attól is függ, hogy teherbíróképességét milyen mértékben terhelik a rákényszerített fegyverkezési verseny költségei.

A globális problémák összességének áttekintése, komplexitásuk megértése nélkül a világ globális ökológiai problémái sem kezelhetők, ezért mielőtt ezekről szó esik, szükséges volt róluk szólni. A körülöttük folyó vitákat koncentráló nemzetközi klubok tevékenységének vázolója pedig témánk szempontjából azért hasznos, mert a képletek sajátos formáját jelentik a globális kérdések feletti aggodalom kifejezésének, s mint ilyenek, fontos szerepet játszottak és játszanak ma is a globális problémák, köztük különösen a környezeti kérdések megoldását sürgető társadalmi aktivitás katalizálásában.

Vitathatatlan tény, hogy az emberiség-természet kapcsolat az utóbbi évtizedek során gyökeresen változott meg. Természetesen korábban is jelentős volt az ember természetátalakító hatása, hiszen az emberi kultúra, a civilizációk megteremtése eleve feltételezte ezt - mint az emberi lét alapfeltételét. Ezzel együtt mindig megvolt az embernek már korán jelentkező - sokszor még nem tudatos - törekvése, hogy a környezetre feltűnő módon hatást gyakorló folyamatokat megfékezze. Mégis, az utóbbi

néhány évtized olyan változásokat hozott a termelőerők fejlődésében, amelyek eredményeként a korábban csak lokális hatást gyakorló, biotópokat, ritkább esetekben ökoszisztémákat korrigáló emberi hatások már globálissá, ökoszisztémák hálózatát módosítóvá, sőt az egész bioszférát veszélyeztetővé váltak.

A hatvanas évek végére, a Földön zajló folyamatokat egészükben tanulmányozó tudományos vizsgálatok nyomán született meg az a felismerés, mely szerint a Föld élő anyaga - s ebbe együttesen értendő a levegő, az óceánok, a szárazföldek felszíne és az összes élőlény - bonyolult egységes rendszert alkotnak, amelyek képességei és erői messze felülmúlják alkotórészei egyszerű összességét. J. Lovelock¹⁹ szerint e rendszert egyetlen organizmusként szemlélhetjük, melyet ő "Gaia"-nak nevez, amely saját feltételeit (például a légkör összetételét, vagy a földi hőmérsékletet) úgy tudja befolyásolni, hogy azok a saját átfogó igényeinek feleljenek meg. Az emberi beavatkozások ezt az önszabályozó folyamatot károsítják, geológiai léptékben roppant rövid idő alatt idézik elő évmilliók sokasága alatt kialakult tényezők változásait.

A társadalom többségének gondolkodásában azonban lassan kapnak csak helyet a tudomány által felismert összefüggések. Hiányzik azoknak a fontos információknak a tudata, amelyek szerint a bioszféra egy egységes egész, s az emberiség ennek szerves részét képezi, mely életszükségleteit és fennmaradását tekintve teljes mértékben alá van rendelve a bioszféra épségének, amelyet viszont számos dolog, de különösen az emberi beavatkozások és túlterhelések hatása fenyeget.²¹

Az előbbi tudományos felismerések generálták a globális környezetvédelem fogalmának megszületését, s azt az igényt, amely a nemzetközi együttműködés során az ENSZ 1972-ben Stockholmban tartott nemzetközi környezetvédelmi konferenciát, majd annak nyomán az ENSZ Környezetvédelmi Programját (a UNEP-et) életre hívta. A Stockholmban elfogadott dokumentum ajánlásai szerepet játszottak a szemlélet világméretű változásaiban, de kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy a káros hatások növekedését megfékezzék.

Jegyzetek

1. v.ö. ÁGH, A.: Európa és a globális folyamatok. Külpolitika, 1984. 3. p. 15-30., p. 17.
2. SAHNAZAROV, G.H.: gondolatát ismerteti Ágh A., mint 30.
3. ÁGH, A.: A nyolcvanas évtized "globális kihívása" és a nemzetközi viszonyok elmélete. Külpolitika 1983. 4. p. 3-20. p.12.
4. U THANT-nak az ENSZ főtitkáráként az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa 17. ülészakán 1969-ben elmondott beszédéből idéz László F. In: Vizgazdálkodás és környezetvédelem 1974. 1. p. 3-7. , valamint Láng I.: A környezetvédelem nemzetközi körképe: Mezőgazdasági, Budapest, 1980. p. 18.
5. A Római Klub globális problémákat megjelölő megnyilatkozásairól felhasznált művek:

KORÁN, I.: Világmodellek. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1980. pp. 204.

LÁSZLÓ, E.: Globális modellek - a Római Klub szemlélete és hatása, Valóság 1985. 5. p. 14-25.
6. LÁSZLÓ, E.: The Inner Limits of Mankind. Pergamon Press, Oxford etc, 1978. pp. 78.

HAWRYLYSHIN, B.: Road Maps to the Future. Pergamon Press, Oxford, 1980. pp. 193.
7. László, E. 34-ben hivatkozott munkája alapján néhány példa:
MONTBRIAL, Th. /1978/: Energy, the Countdown

BOTKIN, J. etal /1979./: No Limits to Learning

GIARINI, O. /1980./: Dialogue on Wealth and Welfare
8. PECCEI, A.: The Club of Rome: Agenda for the End of the Century nyomán. László E. /1985./ ismerteti, mint 16.
9. KING, A.: The Club of Rome-Reaffirmation of a Mission nyomán László E. /1985./ ismerteti
10. ZAGLAGYIN, V.-FROLOV, J.: A világ a harmadik évezred küszöbén: mítoszok és valóság. Béke és Szocializmus, 1979. 9.
11. mint 30.
12. KOVÁCS, G.: A globális kérdések. Magyar Hírlap, 1983. 13. p. 3.
13. BOGNÁR, J.: Korunk globális problémái. Propagandista 1984. p. 76-95.
14. mint 10.

15. A legrészletesebb hazai ismertetés Korán I. 34-nél említett munkája
 16. G. MÁRKUS, Gy.: Világmodell-világnézet. In: Korán I., mint 34. előszó p. 5-15.
 17. v.ö. COUSIN, M.E.: Les Clubs Internationaux cerrefours d' idées pour l' Avenir de l'Humanité. Défense Nationale, 1979. december p. 63-77.
 18. v.ö. mint 43.
 19. LOVELOCK, J.: Gaia: A new look at life on Earth. Oxford Un. Press, Oxford, 1979. 157. pp. /magyarul részletek: In: Ökológiai kapcsolatok.. Mint 52. Brown L./
 20. POLUNIN, N.: Our Global Environment and the World Campaign for the Biosphere. Environmental Conservation, 1982. 2. p. 115-121.
 21. A földi környezet állapotáról számos mű született, melyek közül több fontos munka magyarul is megjelent. Pl.:

ALLEN, R.: How to save the world. Kogan Page Ltd. London, IUCN-UNEP-WWF 1980. /Hogyan menthetjük meg a földet? Mezőgazdasági , Budapest, 1984. pp. 184./

DASMANN, R.F.: Planet in peril? Penguin Books-UNESCO 1972. /Óvjuk meg bolygóinkat! Gondolat, Budapest 1975. pp. 149./

VESTER, F.: Das Überlebensprogram. Fischer T. Verlag. 1975. /Az életben maradás programja. Gondolat, Budapest 1982. pp. 361./

WARD, B.-DUBOS, R.: Only one Earth. Report on the Human Environment Inc. 1972. /Csak egyetlen Föld van. Közgazdasági és Jogi, Budapest 1975. pp. 389./

The Global 2000. Report to the President. Allen Lane, N.Y. 1982. /A Föld 2000-ben. Mezőgazdasági, Budapest, 1985. 185 pp.
- A földi környezet helyzetéről az értekezésben közöltek alapvető forrásai a fentiek mellett:
- UNEP: The State of the Environment UNEP. Nairobi 1982., 63. pp.
- BROWN, L.: The Twenty-Ninth Day. Norton, New York 1978.pp. 363./ /magyarul részletek: In: Ökológiai kapcsolatok. Szerk. Endreffy Z.-Kodolányi Gy. Népművelési Intézet Budapest 1984. p. 5-52.

A FÖLDI KÖRNYEZET VÁLTOZÁSAI

A következők során a földi környezetről készült értékelések alapján (lásd a függ. B/b 21.sz. irodalmi hivatkozásai)- elsősorban a UNEP 1982-es jelentését felhasználva-adok közre egy rövid értékelést. Evvel céлом - bár a dolgozat szerkezetébe beilleszteni nem volt szándékom - a téma kezelésének az olvasók számára történő megkönnyítése, az értekezésben csak utalásszerűen hivatkozott adatok, tények összefoglalása volt.

Az ENSZ Közgyűlés 37. ülészakán, 1982-ben elfogadotta a természet és az emberiség kapcsolatainak alapjairól szóló dokumentum (World Charter for Nature), a következőket nyilvánította ki: az emberiség a természet része és élete azon élő rendszerek megszakítatlan működésétől függ, amelyek az energia- és táplálékszolgáltatást biztosítják; a természettől csak azon alapvető ökológiai folyamatok, életfenntartó rendszerek és az életformák változatosságának fenn tartásával lehet tartós előnyöket remélni, amelyeket az ember által való mértéktelen kizsákmányolás és élőhely-rombolás veszélyeztet.

A természeti környezet változásai. Szükséges, hogy a következőkben arról a helyzetről is szóljunk, amely a környezetvédő társadalmi aktivitást kiváltotta, tehát érdemes áttekintenünk Földünk természeti környezetében az emberiség által előidézett változásokat csakúgy, mint azokat a változásokat, amelyek magának az emberiségnek az életében is előállottak.⁵²

Földünk légkörének épsége az élet alapvető feltétele. Csak a legutóbbi években ébredt rá az emberiség arra, hogy a megváltozott emberi tevékenység módosíthatja a korábban végtelennek és változathatatatlannak gondolt atmoszférát, s a változások pedig az emberi jólétet, egészséget is közvetlenül érinthetik. A változások mértékét jól szemlélteti például az, hogy az északi féltekén (ahol sokkal kiterjedtebb az ipari tevékenység) a levegőbe nagyságrendekkel több kénoxid kerül. Északon évente 145,5 millió, délen csupán 5,5 millió tonna. A hetvenes években évente 5 %-kal nőtt a kénoxid kibocsájtás, mely ma már a 200 millió tonnát is jóval meghaladja.

A "savas esők" néven megismert általános környezeti savasodás fő okának is a nagy távolságra eljutó kén- és nitrogén oxidokat tartalmazó szennyező gázokat tartják. Több ezer kilométer távolságra jutnak el így a szennyeződések, s különösen Észak-Európában és Észak-Amerikában okoztak kirívóan nagy károkat. Egyes térségekben az eső annyi savegyenértéket tartalmaz, mint a borecet. Hatásukrasavanyodnak - s rosszabb termőképességűekké válnak - a termőföldek; savasodnak az élővizek - szélsőséges helyzetben kipusztulnak belőlük az élőlények. Különösen a világ városi övezeteiben növekedett meg az autóforgalommal együtt az egészségkárosító füstködök aránya is.

A légkör széndioxid tartalma folyamatosan növekszik, Ennek fő oka a fosszilis tüzelőanyagok elégetése, illetve az erdők világméretű csökkenése. 1850 előtt 270 térfogat-milliomod rész CO_2 volt a légkörben, 1970-ben már 326, ami 1980-ra 338-ra emelkedett. Számos tudós attól tart, hogy ennek a világ éghajlatára és mezőgazdaságára tekintélyes hatása lehet, mert a nagyobb széndioxid-tartalom kevesebb hő kisugárzását engedi a Földről, és a hőmérséklet növekedés globális éghajlat-változásokhoz (pl. aszályok vagy a sarki jégsapkák csökkenése miatt a tengerek szintjének emelkedése) vezethet.

A világ óceánjainak legnagyobb tömege még nincs közvetlen veszélyben, de a szennyezés feltűnően jelenik meg a folyók torkolatvidékein és a parti ipari zónákban is, s itt a halászatot, illetve a területek használhatóságát tekintélyesen ronthatja is. Közismert tömeges mérgezési esetek történtek Japánban nehézfém-tartalmú szennyezés tengerbe kerülése révén, de a tengeri kőolaj-kitermelés, illetve -szállítás is több térségben veszélyezteti az élővilágot (különösen komoly a szennyezés a háború sújtotta Perzsa-öbölben). Világméretű kampány bontakozott ki a tengeri emlősök kipusztítása ellen, hiszen a kiméletlen vadászat eredményeként napjainkra például a cetfélék állománya az eredeti felénél is kevesebbre csökkent.

Az édesvíz az élet alapvető feltételeinek egyike, s bár a világ néhány részén a vízhez való hozzájutás lehetőségei és a víz minősége is javult, a hetvenes évek során is nőtt azoknak az embereknek a száma, akik nem jutnak egészséges ivóvízhez. A világ vízfogyasztása 1980-ra évi 3000 km³-re nőtt (1970-ben még csak 2600 volt), s az 1985-ös fogyasztást már 3750 km³-re becsülik. Ez ugyan a folyók vízhozamának 8-10 %-át jelenti csak, de eloszlása egyenetlen, a világ fejlettebb részein egyre szembetűnőbb a vízkészletek korlátozottsága, s az éhségövezetekben is jelentős a deficit. A világ városi lakosságának 75 %-a, falusi lakosságának 29 %-a jutott 1980-ra tiszta vízhez, a fejlődő országok városai-ban a csatornázással ellátott otthonok aránya a hetvenes évtized során 71-ről 53 %-ra csökkent, míg a vidéki népesség 13 %-a lakott csatornahálózatba bekapcsolt lakásban. Az édesvizet egyrészt a tápanyag túltelítettség (eutrofizáció), másrészt a szennyezés károsítja. E károkat az ipar, a mezőgazdasági, a háztartási kemikáliák és hulladékok, valamint a savas ülepedés hatásai váltják ki. A védekezés technológiái sokat fejlődtek, s az évtized során több folyó és tó állapotát sikerült javítani a fejlett ipari országokban. Az ember alkotta tavak (víztárolók) jelentős gazdasági és egyéb előnyök mellett (öntözővíz, ipari és háztartási vízbázis, energiatermelés, halászati előnyök) nagy beavatkozást is jelentettek a folyómedence ökológiai rendszereibe, ezért a káros mellékhatások növekedése miatt néhány ilyen létesítmény gazdasági igazolhatóságát a nyolcvanas évekre már megkérdőjelezzük.

A földkéreg is környezetünk fontos eleme, mellyel kapcsolatban említést érdemel, hogy az ásványi anyagok és ércek kitermelése növekedett, de ezek reciklálása (másodlagos hasznosítása) is jelentősen emelkedett - különösen a legfejlettebb országokban. Például Nagy-Britanniában 1980-ban a teljes nyersanyag-felhasználás 33 %-át, a réz 29 %-át, az alumínium 68 %-át ilyen módon biztosították. Ez nemcsak anyag-, hanem energiatakarékossági szempontból is kimagasló, hiszen a reciklált fém hasznosítása az ércből nyertnél sokkal kevesebb energiát igényel (az alumíniumnál csak 3-4 %-ot, magnéziumnál 1,5 %-ot, titánnál 30 %-ot).

A szárazföldi élőlények esetében lényegesen kedvezőtlenebb a kép. A természetes növény- és állatvilág az emberiség létfenntartásának alapvető tényezője, s a jövőbeni biológiai lehetőségek (táplálkozásforrások, gyógyszeralapanyagok stb.) meghatározója. Ezért veszélyes az, hogy az eredeti flóra és fauna a kontinensek egyre nagyobb térségeiből tűnik el. Napjainkban mintegy ezer emlős és madárfaj áll a kipusztulás szélén, az alsóbbrendű állatok esetében több százezer fajt fenyeget hasonló sors. Az összes virágos növényfaj 10 %-a van az örökre eltűnés határán. A legnagyobb veszteségeket a trópusi őserdők szenvedik el, területük évente 11 millió hektárral csökken (másodpercenként egy futballpályányival), s a helyükön legtöbbször néhány év után lepusztult talajú, érték-telen kultúrsivatag marad. Az eredeti természet - és vele a genetikai erőforrások - más módon is pusztul. Növekszik a sivatagok területe, a savas ülepedés fapusztulást eredményezhet, a nyersanyagkészletek kitermelése a sarkvidékek életközösségébe avatkozik be, az ember egyre kevesebbet hagy épségben a korábban élőlények menedékeit jelentő szigetek, hegyvidékek, mocsarak vidékeiből.

Az ember és a környezet. Értelmetlen volna, ha pusztán a természet változásait tekintenénk át, azokat a kiváltó okokat pedig nem, amelyek ezeket előidézték. Ezért a legutóbbi időkben érzékelhető tendenciákat "ember-centrikusan" is érdemes megemlíteni.

A világ népessége már 1980-ban meghaladta a 4,4 milliárdot, ami 700 millióval több az 1970-es adatnál. Sok környezeti probléma gyökere e népességnövekedés, amely a Föld korlátozott erőforrásaival nem áll arányban. Például a fejlődő országok 2,1-2,2 %-os éves népességnövekedése az élelmiszerkészletek legalább 4 %-os növekedését kívánná meg, ami nem történt meg. Az oktatási, egészségügyi, szállítási és egyéb szolgáltatások sem tudtak lépést tartani a népességrobbanással. Új "népvándorlás" jár az egyenlőtlenségek nyomában: a fejlődő országokból a fejlettebb ipari, vagy gazdagabb (pl. OPEC) országokba milliók vándoroltak át, miközben a világon 28 millióra becsülik csak a hetvenes évtized során országaikból elmenekültek számát.

Az urbanizáció folyamata is tovább tart. A hetvenes évtizedben több mint 41 %-kal nőtt a városi lakosság, s 1980-ban már 1,8 milliárd ember volt városlakó. Az előrejelzések szerint az ezredfordulóra kétszer annyian élnek majd városban, mint 1980-ban, s a fejlődő országokban már 61 négymilliósnál nagyobb (közte 18 tízmilliósnál nagyobb) város fog létezni. E növekedés alacsony jövedelmekkel párosulva azt eredményezi majd, hogy a városi népesség jelentős része túlzásúfolt bódévárosok, nyomornegyedek lakója lesz, ahol sem egészséges ivóvízre, sem csatornázásra, sem hulladékszállításra nem számíthat. A jelenlegi trendek arra utalnak, hogy 2000-re egymilliárd városlakó él majd fedél és tiszta víz nélkül. A fejlett országok városaiban a környezet minőségének javulásával lehet számolni, fejlődik az energia-takarékosság, bár nagy gondot okoz majd a hulladékok elhelyezése (a pazarló fogyasztói szokások terjedésével több az eldobó-csomagolás), a vizek szennyeződése.

A környezet iránti aggodalom az egészségügy kérdéseire is kiterjedt. Számos olyan tényezőt ismertek fel, amely mind a környezeti, mind genetikai és egészségi károkat okoztak, így például a vízminőség, a városi környezet hatásai, a klíma változása, vagy a fertőző betegségek terjedése is környezeti tényezőktől függ. Fertőző gyermekbetegségeken átlagosan 5 millió fejlődő országbeli gyerek halt meg évente, s hasonló a komoly fogyatékosok (vak, béna, szellemileg sérült) száma is. Az ENSZ Egészségügyi Világszervezetének immunizációs harca eredményeként a fertőző betegségek száma csökkent, sőt például 1980-ra a himlő teljesen el is tűnt a Földről. Az erőfeszítések ellenére terjed az agyhártyagyulladás, a kolera és a malária. A malária továbbra is a legfontosabb trópusi betegség, például Afrikában a három évnél fiatalabb gyerekek fele fertőzött, s úgy becsülik, hogy évente egymillió gyerek hal meg ennek következtében. A betegség feltámadásában (hiszen a hatvanas években visszaszorult) döntő volt, hogy a kórokozó és terjesztője ellenállóvá vált a használt gyógyszerekkel, illetve vegyszerekkel szemben.

A mesterséges anyagoknak az emberi egészségre gyakorolt hatásairól is számos adat gyűlt össze, például a rák terjedésében tekintélyesnek tartják a kutatók a környezeti faktorok szerepét. Különösen az ionizáló és ultraibolya sugárzás, a gombatoxinok, a nitroaminok, az ipari szennyező anyagok, a bioaktív vegyületek hatásai voltak feltűnőek. Az éves műtrágya-felhasználás tekintélyesen nőtt, ám hatásai nemcsak a több termékben, hanem a talaj- és felszíni vizek szennyezésében is megmutatkoztak. A növényvédőszer felhasználása ugrásszerűen emelkedett, s míg 1970-ben még 2 millió tonnát használtak fel a világon, az évtized végére már csaknem 3 milliót, miközben a kártevők ellenálló-képessége mind szélesebbé vált.

Az emberek egészségének meghatározó tényezője az elegendő táplálék is. Bár világszerte nőtt az élelmiszertermelés, a fejlődő országokban ez éppen csak lépést tartott a népesség növekedésének ütemével. A hetvenes, s úgy tűnik, hogy már a nyolcvanas évek fő problémája is az élelmiszer egyenlőtlen eloszlása az országokon belül, illetve azok között. A fejlődő országokban az alultápláltság (450 millió embert érint!) fontos egészség-, sőt életkárosító tényező maradt. Eközben a fejletteknél - éppen a túltápláltság miatt - terjedtek el a keringési rendszer betegségei. Növekszik a szenvedély-betegségek, s a velük járó mellékhatások száma is. Az élelmiszertermelés növekedése nagyrészt új területek művelésbe vonásának és az öntözés kiterjesztésének köszönhető. Másfelől viszont nagy mezőgazdasági területek alakulnak át (várossá, gyárrá, utakká), ami a termelő potenciált kisebbíti. Világméretben 5-7 millió hektárra becsülik az így elvesztett földterületek nagyságát. A talajpusztulás, mely az erózió, a savasodás, a szikesedés és a kémiai leromlás formájában jelentkezik, a világ minden részén súlyos gond. Az öntözött földek 30-80 %-át becsülik a szakértők veszélyben lévőnek.

A veszély szélsőséges esetben sivatagosodáshoz vezet. Évente 6 millió hektárral nőtt a sivatagok területe a szárazság és a rossz művelés következtében. 1980-ban már 20 millió hektár

föld vált művelésre alkalmatlanná, teljesen terméketlenné. E pusztulás által fenyegetett emberek számát 6-700 milliónyira teszik, de hatékony nemzetközi és kormányzati intézkedések alig történnek. Fontos arra is figyelmeztetni, hogy a tartalékokat nem csupán a termelés bővítése jelentheti. A már betakarított termények jelentős része elvész: a fejlődő országokban a gabona 10 %-a, az egyéb termények 20 %-a. Néhány területen az arány még magasabb, így Dél-Kelet Ázsiában a rizstermés 37 %-ára becsülik a veszteségeket.

Az ipar a hetvenes években számos helyen kényszerült a környezet érdekeit is tekintetbe venni. Részint a közvélemény követelte a környezet minőségének javítását, másfelől maga az ipar kívánt új, termelékenyebb technológiákat, melyek kevesebb anyaggal, energiával képesek működni. Ahol valóban hatékony környezetvédelmi intézkedéseket hoztak, azok a bruttó nemzeti termék 0,75-2 %-át vették igénybe, és a környezet minőségét egyes területeken jelentősen javították. Erre azonban a gazdasági válság körülményei között elsősorban a legfejlettebb tőkés országok voltak képesek, amelyek szennyező üzemeik egy részét éppen a fejlődő országokba telepítették ki.

Az energiával kapcsolatos korábbi gondolkodás nagyot változott a hetvenes években. Az 1973-as első olajválság, majd a későbbiek is arra irányították a figyelmet, hogy a fosszilis energiahordozók végesek és értékesek. Ezért az energiafogyasztás növekedésének üteme kisebb volt, mint a hatvanas években (34 és 58 %). Figyelmeztető, hogy a világ teljes energiafogyasztásának 80 %-a a fejlett országokban kerül felhasználásra, ahol a fejenkénti fogyasztás 15-szöröse a fejlődő országokbelinek. Ismeretesek azok a becslések, amelyek az energiahordozók készletének kimerüléséről készültek. Az 1980 évi felhasználás üteme mellett, az akkor ismert készletek közül a szén 230, az olaj és gázkészletek 30-50 éven belüli kimerülését jelezték. Az az energia-válság, amelyet a fejlődő országokban a tüzelőfa hiánya jelent, evvel legalábbis felér, hiszen ezekben az energiafogyasztás 30-95 %-át ilyen, közvetlenül növényi eredetű anyagok fedezik. A fejlett országokban

az olaj drágulása miatt emelkedett a szénfelhasználás. Ez növelte a légkörbe kerülő nitrogén és kénoxidok mennyiségét, amelyek csökkentésére azonban alkalmas módszerek születtek és európai egyezmény is létrejött (az aláíró államok - köztük hazánk is - vállalták kéndioxid-kibocsájtásuk harmadával történő csökkentését). A világ energiaszükségletének csaknem 8 %-át biztosították 1980-ban atomerőművek. Ellenük a hetvenes években komoly tiltakozás bontakozott ki a fejlett tőkés országokban, de használható alternatívák híján szerepük továbbra is világszerte fontos. A megújuló energia-források közül egyedül a vízienergia felhasználása jelentős, a világon termelt energia több mint ötödrészét adja. A geotermikus, árapály, szél-, naperőművek használatának még nincsenek komoly gyakorlati eredményei, de a biológiai energiatermelési módok szerepe mindinkább növekvő.

A közlekedés-szállítás a fejlődés fontos tényezője, ám a fejlett és fejlődő országok között e téren is nagy a különbség. Például a 70-es években az indiai falusi szállítás kétharmadát (15 milliárd tonna-kilométer évente) állati erővel vont járművek biztosították. A legjellemzőbb vonás a világon mégis a motorikus járművek, különösen a személygépkocsik terjedése (1980-ra 300 milliónál több személyautó pöfögött a világon, míg az évtized elején alig 180 millió). Az évtized során megduplázódott a légi utaskilométerek száma is. A fejlett országokban kétszeresére nőtt az autópályák hossza. A járművek fejlesztése környezetbarát utakon kényszerül haladni: kevesebb üzemanyag-fogyasztás, csökkentett szennyező-hatás és zaj, nagyobb baleseti biztonság.

A turizmus fejlődése változó világunk környezeti szempontból is tekintetbe veendő jelensége. Több mint 100 millióval több utast számoltak 1980-ban, mint az évtized elején: 286 milliót. A turizmus környezeti hatásai ellentmondóak. Pozitív az, hogy a turizmus igényei segítenek egyes természeti tárgyak, műemlékek védettsége elérésében, de másfelől át is alakíthatnak térségeket és visszafordíthatatlan környezeti károkat is okozhatnak egyes

törékeny ökológiai rendszerekben. A turizmust gyakran szeméthegek, erózió, erdőtüzek jelzik.

A környezetvédelem kérdései elválaszthatatlanok a béke és a biztonság ügyétől. A második világháború óta több mint 130 helyi vagy regionális háború okozott világszerte szenvedést és rombolást. A háborúk mindenkor környezeti katasztrófák is, de a háborús feszültségek is csökkentik a lehetőségét annak, hogy a környezeti problémák megoldásához nélkülözhetetlen nemzetközi együttműködés létrejöjjön, ráadásul a szükséges erőforrásokat e területről is elvonják. A világon több mint 1 millió dollárt költenek percenként fegyverekre. Ha a fegyverekre költött pénzek csupán egy százalékát fordítanák a környezet érdekében álló fejlesztésre, tanúi lehetnénk az életet pusztító befektetések régen esedékes átalakulásának. A nyolcvanas évekre a világ katonai kiadásai harmincszor nagyobbak voltak, mint a század elején. Az óceánok, a légkör és az űr militarizálódása növekedett, s a kutatás-fejlesztésre szánt összegek 40 %-át a katonai célú kiadások emésztették fel. 1970 és 80 között 469 nukleáris szerkezetet robbantottak fel, köztük 41-et a légkörben, de az atomcsend-egyezmény eredményeként csökkent a radioaktív szennyezés. Komoly tudományos elemzések készültek egy nukleáris háború lehetséges hatásairól, melyek kimutatták, hogy a hatalmas emberáldozatok mellett elrettentő környezeti és klimatikus következményekkel is számolni kell az egész Földön. A hagyományos fegyverek pusztító ereje is fokozódott. A vegyi és biológiai fegyverek is nagy környezeti károkkal fenyegetnek (sőt a vietnami háború során bevetésük nyomán hatalmas területekről ki is pusztult az eredeti élővilág). Felmerült a különböző, kifejezetten környezetet módosító fegyverek kifejlesztésének lehetősége is. A nyolcvanas évekre realitássá vált a ködök, felhőtakarók, hóesések, jégverések, felhőszakadások mesterséges előidézése adott területeken, a gátak, öntözőművek lerombolásával árvizek keltése, a vízkészletek elszennyezése, földcsuszamlások, lavinák megindítása, a vegetáció és a termőtalaj tönkretétele. Teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a fegyverkezési verseny és az általa hordozott fenyegetés jelenti az emberiség és környezete számára egyaránt a századvég legsúlyosabb kihívását.

SZEMLÉLTETŐ PÉLDÁK EGYES SZOCIALISTA ORSZÁGOK KÖRNYEZETI POLITIKÁJÁRÓL1. Ázsiai szocialista országok

A komplexen értelmezett környezetvédelem, illetve az ökológiai gondolkodás a szocialista építés kezdeteivel elfoglalt kommunista pártok számára a hetvenes évek előtt még nem jelentkezett fontos politikai kérdésként. Érthető, hiszen e fázisban a pártok energiáit a honvédelem, a hatalom megtartása, a nép legalapvetőbb szükségletei (élelem, ruházat, fedél, egészségügy, oktatás) kielégítésének a feladatai kötik le. Ma azonban már - amikor mind a nemzetközi életben, mind a fejlett szocializmust építő országok életében is gyakorlati fogalomról van szó - a szocializmus anyagi bázisának megteremtésével elfoglalt kommunista pártok dokumentumaiban is megjelennek elemei. Mivel korunkban e pártok Európán kívül tevékenykednek, azt is lehetne mondani, hogy az ipari fejlődés kezdeteinél tartó országokban még nincs is olyan mértékben kifejtett szennyeződés, mint az európai országokban, de ez csak az egyik oldal. Más típusú környezeti károkkal (a talajerő pusztulása, erdőségek elvesztése, urbanizációs ellentmondások, higiénés szennyezés stb.) viszont találkozhatunk itt is. Megfékezésükre vagy éppen az ipar kifejlődésétől várható szennyeződés megelőzésére már találunk törekvéseket.

E szemlélet meghonosodása talán azért is egyszerűbb például az ázsiai szocialista országok esetében, mert ott komoly hagyományai, tudati (olykor vallási) gyökerei is vannak a természettel harmonikus, takarékos gazdálkodásnak. A Vietnami KP 1982-ben tartott V. kongresszusának határozata például kimondja: "Tudományos alapokra helyezve ... racionálisan használjuk fel szántóföldjeinket és erdeinket - olyanképpen, hogy a környezet kellő védelmében részesüljön, minden hektár földet a lehető leghatékonyabban hasznosítsunk... Célunk az legyen, hogy évente 5-10 % energiát, és élelmiszert takarítsunk meg. Hasznosítsuk a hulladék anyagokat, a selejtet s indítsunk mozgalmat a hulladék újbóli felhasználása céljából."¹

Azon persze nem csodálkozhatunk, hogy a Kambodzsai KP ugyanebben az évben tartott kongresszusán az ország talpraállításának extenzív céljai mellett nem találunk hasonló elemeket. Természetesnek tarthatjuk, hogy minél kevésbé konszolidált viszonyok között dolgozik egy szocialista ország pártja, annál kevésbé jut alkalma a

környezetvédelemmel foglalkozni (kivéve azt a helyzetet, amikor a határozottabb környezetpolitika is konszolidációs tényezőt jelent, mint később Lengyelország példáján látni fogjuk).

(Kambodzsa esetében éppen ökológiai vonatkozású tanulságai miatt nem hagyhatjuk említés nélkül azt a történelmi és humanitárius szempontból egyaránt elrettentő szélsőséges próbálkozást, amelybe a vörös khmerek uralma vitte az országot. Elvetélt kísérletük bizonyíték arra, hogy korunkban az ipari-urbánus kultúra elutasítása és az elvakult technikaellenesség még akkor is értelmetlen zsákutca, ha kommunisztikus célok által motivált.)

A kínai környezetvédelmi tapasztalatok kissé részletesebb megismerése éppen az európai tapasztalatoktól való számos eltérése miatt lehet érdekes. A Kínai Kp konszolidált viszonyok között, szintén 1982-ben tartott XII. kongresszusának beszámolójában találkozunk az ökológiai szemlélet elemeivel: "A jövőben szigorúan korlátozni kell a népesség növekedését, határozottan meg kell védeni a mezőgazdaság erőforrásait, fönny kell tartani az ökológiai egyensúlyt, egyidejűleg fokozni kell a mezőgazdasági nagyberuházásokat... hogy kielégíthessük az iparfejlesztésből és a nép életkörülményeinek javításából eredő következményeket."² Nem esetleges epizódról van szó, hiszen Kínában a népi hatalom megteremtésétől komoly környezetpolitikai eredményeket értek el, amelyeket a nyugati szakemberek is elismernek: "Nem vagyok a kommunizmus ügyvédje, de Kína utóbbi 30 évben véghezvitt teljesítménye az újraerdősítés, vízkezelés, mezőgazdaság, a kártevők elleni küzdelem, a környezet helyreállítása és a közegészségügy területén - jelentős környezetvédelmi eredményeket jelent."³⁵ Ezeket persze a voluntarista torzulások - főleg a kulturális forradalom időszakában tapasztalt - ballasztja tekintélyesen kisebbiti. (Az ökológiai következmények nem ismeretében elkövetett baklövés sokat idézett példája^{3,4,5} az a kampány, amelyet a KKP a gabonát dézsmáló verebek ellen folytatott. Az 1958-ban erre mozgósított 900 millió kínai által okozott riasztó zajoktól napokig pihenni képtelen madarak pusztulása után példátlanul elszaporodtak a kártevő rovakok, s hogy ezek számát is csökkentésék, újabb kampány eredményeként kipusztították a városokból a rovartáplálékot adó növényeket. A fák, bokrok, gyeppek nélkül maradt város, például Peking

kopasszá, porviharoktól védtelessé vált. (Azóta - felismerve e következményeket - sokkal gondosabban készítik elő a környezeti vonatkozású döntéseket.

A "négy korszerűsítés" mellett csendesebben egy "ökológiai forradalom" is zajlik. 1979-ben vízvédelmi és erdészeti törvények mellett környezetvédelmi törvény is született, amelynek fontosságáról maga Hua Kuo-feng szólt az első országos környezetvédelmi kongresszuson: "Több éven át országunk környezetvédelmét szabotálta a Négyek bandája. Az, hogy így cselekedhettek, azért történhetett, mert nem volt törvény, amely máskénti cselekvésre készítette volna őket." ⁵ Kínában persze a gondokban sincs hiány, hiszen ahol az elmúlt három és fél évtized alatt negyvenszeresére nőtt a nemzeti jövedelem, az ipari övezetekben jelentős szennyezés is jelentkezett ⁵, s 1982-ben még a szennyvizek 90 %-a kezeletlen volt. ⁶ 1980-ban már 1500 gyár (az összes üzemek 0,4 %-a) fizetett környezetszennyezési bírságot, számos üzemet bezártak ⁷, s a termelési feladatok mellett a felsőbb szervek a környezeti követelmények teljesítését is számon kérik. Más szabályozókkal is dolgoznak, például a hulladékok feldolgozásából nyert haszon egészében az üzemnél marad szétosztható nyereségként. A termelési tradíciók is kedveznek a környezetvédő gazdálkodásnak, ezért egy helyszíni beszámoló szerint: "Kína ... a világ legtisztább tájának látszik. A legkisebb földdarab sem marad kihasználatlanul - kevés a föld - de hasztalan keresnénk szeméttelepet, vagy akár elhagyott szemétdombot... A kínaiak tehát hagyomány- és kötelességérzet alapján alkalmazzák a gyakorlati környezetvédelem egyik elvét: mindent hasznosítani, mindent újrafelhasználni." ⁷

A mezőgazdaság belterjessége ellenére minimális peszticidet és kevés olajszármazékot használnak fel. A biogáztermelést állami ügygégé tették, s már 1980-ban 35 millió falusi lakos számára adott gázt, elektromos energiát és trágyát a többmillió egyszerű biogáz-tartály. A kínai sajátosságokhoz tartozik a tömegeket mozgósító jelszavak használata e téren is (pl. "Változtassuk kinccsé a hulladékot!"), s a százmilliók részvételével szervezett akciók szervezése. Például március 12-t "Nemzeti Fáünneppé" nyilvánították, amikor minden kínainak legalább tíz fát kell elültetnie. A tervekben az is

szerepel, hogy az ezredfordulóra készen áll majd a Gobi-sivatag terjedésének gátat vető "Zöld Nagy Fal", amely 7000 km hosszan, helyenként 300 km szélesen ívelő fásítást jelent.⁸ Az erdőterület az összterület 12 %-áról 20 %-ára növekszik majd, ami annyit jelent, hogy húsz éven át 4,5 millió hektárt fásítanak.

A kollektívizmuson alapuló értékrend jegyeiről tanúskodó példák környezetpolitikai előnyei (persze hibás döntések esetén ártalmi) arra utalnak, hogy a tömegek körében kialakult szemlélet, s az ezzel járó cselekvés e téren is meghatározó. Az ázsiai országokban ennek fokozott jelentősége van. "A sajtókampányok és a legkisebb brigádokban is megszervezett magyarázó gyűlések segítségével úgy látszik, hogy sikerült mozgósítani a parasztokat az erdősítésre, vagyis egy olyan feladatra, amely tulajdonképpen ellentétes a hagyománnyal és nem ígér közvetlen hasznot. Ezzel a kínai társadalom egyik legmeglepőbb aspektusára tapintunk rá. A kiadott jelszavakat előbb-utóbb mindenki kötelezőnek tartja magára nézve, fenyegetésre nincs szükség. Elegendő a konformizmus. Ha az illendőség azt követeli, hogy fát ültessenek, akkor ültetnek. A láthatatlan társadalmi nyomás még a közömbösöket is és a vonakodókat is ráveszi."⁷

2. Európai szocialista országok

Az európai szocialista országokban a hasonló értékrendeknek kevesebb történeti gyökere van, a fejlettebb termelőerők sem járnak szükségképpen együtt fejlettebb ökológiai szemlélettel.

A legelőbbre azok az országok tartanak, ahol hagyományosan fejlett az ipar és evvel együtt az ország területének nagyobb részét régóta éri a szennyezés, s az egyébként is képzettebb lakosság tapasztalatai a környezeti aggodalom kialakulását még a hetvenes évek előtt megindították. Ilyen ország az NDK és Csehszlovákia (elsősorban Csehország). A következő csoportba azok az országok sorolhatók, amelyekben az ipar az elmúlt néhány évtized során robbanásszerűen fejlődött, s az újonnan létrejött ipari övezetekben koncentráltan megjelenő szennyezés miatt az ország területének egyes térségeiben kritikus állapotok alakultak ki, ám a lakosság a nyolcvanas évek előtt e problémákra alig volt érzékeny. Ilyen Lengyelország, Magyar-

ország, Csehszlovákia (Szlovákia). A balkáni szocialista országok esetében a környezeti ártalmak gócszerűen jelentkeznek, a társadalom evvel kapcsolatos reflexei kezdetiek, a probléma létezésének felismerésében is komolyak a hiányok. A Szovjetuniót azért lehetetlen bármelyik csoportba sorolni, mert a méretbeli összevethetetlenség e téren is fennáll, s a hatalmas országon belül is nagy különbségek vannak az egyes köztársaságok, vagy egyes területek között. Ezért találhatunk olyan térségeket, ahol az érintetlen természet, vagy a szinte tökéletesen ép települési környezet a meghatározó, de akadnak olyanok is, ahol nagyobb területeken, vagy gócszerűen kritikus állapotok alakultak ki.

A KGST hat európai tagállama zárt országcsoportként helyezkedik el a kontinens közepén. Összes területük 991 ezer km², összlakosságuk 110,6 millió fő.¹⁰ Számos történelmi, politikai, gazdasági közös vonásuk mellett a környezetvédelem terén is találunk hasonlóságokat. Valamennyi országban vannak hasonló gondok: a termőföld területének és termőképességének csökkenése, a vízigény növekedése mellett a vízminőség romlása, a légszennyezés következtében jelentkező egészségügyi, korróziós és épületkárok, valamint erdőpusztulások, a zajszint növekedése. Általános törekvés, a nyersanyag és energiatakarékosság, a hulladékszegény technológiák terjesztése, a másodlagos nyersanyagok felhasználásának javítása, a rekultiváció és a talajvédelem, a vízkészletek növelése.

A valóságosan növekvő gondok ellenére Kelet-Európában a környezeti károk mértéke - néhány egészen extrém térséget leszámítva - még messze van attól az állapottól, amit az antikommunista propaganda mutat be róla: "Az elmúlt két évtized folyamán a szennyezés teljesen átalakította, haldokló erdők, megmérgezett termőföldek, súlyos bajokkal kínlódó városok és élettelenné vált folyó katasztrofásújtotta övezetévé változtatta a kelet-európai tájat. A környezet védelme manapság már robbanékony társadalmi és politikai kérdés a keleti tömb minden egyes országában."¹¹ A környezetszennyezés okainak Sullivan azt tartja, hogy Kelet-Európa nagy népsűrűségű, viszonylag kis terület, ahol gyorsan terjed a lég- és vízszennyezés, a nagyvárosi lakosság negyven év alatt duplájára nőtt, a mezőgazdaságban túl sok műtrágyát használnak, elsődleges energiaforrás a lignit,

az olcsó kis gépkocsik sok szennyező gázt pufognak ki, hiányoznak a tisztítási technológiák, de megvásárlásukra nincs keményvaluta, s politikai és gazdasági tényezők sem segítik a hatékony védekezést, ezért alacsonyak a bírságok, illetve ösztönzők hiányában nem érdemes tisztítóberendezést létesíteni. A vállalati érdekéltetés hiányát a svéd I. Oldberg így fogalmazza meg: "A kommunista országokban a vállalatvezetők sokkal több kárt okoznak a környezet szennyezésével, mint nyugati kollégáik. Lelkiismeretfurdalás nélkül beöntenek bármit a folyóba, ha ez hozzájárul a termelési terv teljesítéséhez és saját prémiumuk növeléséhez."¹²

A helyzet jellemzéséhez azonban sokkal inkább tartozik azon törekvések bemutatása, amelyek a szocialista országokban - a korábban elemzett ellentmondásokkal együtt is az elmúlt évtizedekben történtek a környezetvédelemért. A következőkben általános figyelemre is igény tartó példaként a Szovjetunió és Lengyelország néhány környezetvédelmi sajátosságát mutatjuk be.

A Szovjetunió hat évtizedes környezetvédelmi hagyományairól a korábbiakban szóltunk. Érdemes azt is vizsgálni, hogy a környezetvédelem új minőségű kérdésként hogyan jelenik meg a hatvanas években az SZKP dokumentumaiban. A XXII. kongresszus által 1962-ben elfogadott programban már határozott álláspont szerepel: "Nagy figyelmet kell fordítani az erdőségek, a vizek és más természeti kincsek megóvására, pótlására, ésszerű hasznosítására és gyarapítására."¹⁷ A XXIII. kongresszuson - az említett módon - M. Solchov⁴ révén nyert új figyelmet, s az ott elfogadott ötéves terv irányelveibe a következő módon került be: "A természet védelmének fokozásával kapcsolatos intézkedések kidolgozása és megvalósítása a föld, az erdők, a vizek, a vad- és halállomány, valamint más természeti kincsek hatékonyabb hasznosítása céljából."¹⁸ Az 1971-ben tartott következő kongresszuson már a főtitkári beszámoló is nyomatékkal foglalkozott a kérdéssel: "Mindent el kell követnünk, hogy a haladást összekössük a természeti erőforrások gazdaságos kihasználásával, hogy ne vezessen a levegő és a vizek veszélyes szennyeződésére, s a föld kiuzsorázására... Nemcsak nekünk, hanem az utánunk következő nemzedékeknek is lehetőséggel kell rendelkeznie, hogy mindent használhassanak, amit hazánk gyönyörű természete nyújt."¹⁹ Ugyanezen a

kongresszuson jóváhagyott ötéves terv irányelveiben a környezet védelme már minőségében más indokoltsággal szerepel, mert amíg az előzőnél a környezetvédelem fő célja a természeti kincsek jobb hasznosítása volt, itt az szerepel, hogy: "A lakosság egészségügyi érdekei megkövetelik a természetvédelmet. Szigorúan és következetesen végre kell hajtani a föld- és vízügyi törvényeket."¹⁹ A XXV. kongresszuson már a párt gazdasági stratégiájának legfőbb kérdései között találjuk a környezetvédelmet, a termelékenységről, a hatékonyságról szóló részben, az ugyancsak környezeti jelentőségű anyag- és energiatakarékossági gondolatok mellett: "Végül a népgazdaság fejlődésének mértékében, a városok és az ipari központok növekedésének arányában mind több anyagi eszközt igényel majd a környezetvédelem. Csupán a mostani ötéves tervben 11 milliárd rubelt fordítunk erre a célra. És ez az összeg növekedni fog."²⁰ A XXVI. kongresszus által 1981-ben a Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlesztésének 1990-ig megszabott hét fő feladata között ötödikként szerepel, hogy: "Fokozni kell a természet, a föld, az ásványvagyon, a levegő, a víztárolók, az állat- és növényvilág védelmét. Biztosítani kell a természeti erőforrások ésszerű felhasználását és reprodukálását."²¹ A dokumentumok számos más részlete is érinti a környezetvédelmet (így a nemzetközi együttműködésről, az egészségügyről, a hatékonyságról, a tudományos kutatásokról, az iparról, a mezőgazdaságról szóló részek).²²

A szovjet népgazdaság intenzív fejlődésének megindulásával a környezetvédelem a hetvenes évtized során számos területen komolyan előre is lépett, hatékony intézkedések születtek. A Szovjetunió alkotmánya a világ nemzeti alkotmányai között legelsőként hangsúlyoz környezeti megfogalmazásokat: "A mai és az eljövendő nemzedék érdekében a Szovjetunió megteszi a szükséges intézkedéseket a talaj- és az ásványkincsek, a vízkészletek, a növény- és állatvilág védelmére, a levegő és a vizek tisztántartására, a természeti kincsek újratermelésére és az ember környezetének javítására."²³ Sorra születtek a környezetvédelem és a természeti erőforrások racionális honosítására a törvények,²⁴ amelyeket társadalmi vita is segített előkészíteni. Szigorú intézkedéseket is hoztak: elsőként és máig a legszigorúbban állapították meg a levegőbe kerülő káros anyagok megengedhető koncentrációját, megtiltották új, vagy felújított ipari

létesítmények tisztítóművek nélküli üzembe helyezését, 1974-től az állami költségvetésben a környezetvédelem külön fejezet²⁵ (megjegyzendő, hogy hazánkban 1986-tól külön fejezet az OKTH), az összes beruházás 10 %-át költötték a 80-as évek elejére környezetvédelemre,²⁶ évente 8 milliárd rubelt fordítottak e célokra, kísérlet indult "az ökológiailag harmonikus város modelljének megvalósítására (Puscsinoban), a Balti tengerbe nem kerül regenerálatlan szennyvíz²⁷ stb.

A látható eredményeket még a realista nyugati környezetvédelmi szakértők is elismerik. Így például a san-diegoi egyetem professzora, P.R. Pryde az 1972-1982 közti időszakot a Szovjetunióban a "környezet dekádjának" nevezi.²⁸ A Legfelső Tanács 1985. július 3-i határozata mégis a problémákra helyezi a fő hangsúlyt: "... sok hiányosság tapasztalható e területen. Nem valósulnak meg a természetvédelmet szolgáló törvényekben foglalt követelmények. Nagy mulasztások történnek..."²⁹ Az állami bírálatot más vélemények is megelőzték, ezek jelentős részét tudósok, írók vetették fel, köztük a nyugati sajtó által "egy vörös zöldnek" kinevezett V. Raszputyin, Leninrenddel kitüntetett író így nyilatkozott a "Der Spiegel"-ben: "A kormány aggódik és nyugtalan. Jó törvényeket hoz, de ezeket a törvényeket megsértik, többnyire az ipari minisztériumok és a hatóságok. Olykor olyan benyomása támad az embernek, mintha a törvényeket csak azért hoznák, hogy ne tartsa be őket senki."³⁰ A bírálatok persze gyakran ellenséges formában jelennek meg. W. Strauss például azt jelenti ki, hogy a szovjet környezeti helyzet sokkal rosszabb, mint nyugaton, mert elhallgatják a veszélyeket, s a "vezetők a gazdaságot és az ökológiát ... az ideológiai és a katonai-hadászati céloknak rendelik alá a kapitalizmus utolérésére törekedve". A külföldi bírálatok jelentős része egy nyugaton több nyelven is megjelent szamizdatból táplálkozik, amelyet B. Komarov álnéven állítólag egy szovjet minisztériumi tisztviselő írt.³¹ Komarov szövege komor színekkel rajzolja a Bajkál, a Volga, az Irtis és az európai tajgataundra, valamint a közép-ázsiai területek talajának pusztulását, az Azovi-tengert, az Aral-tavat és a Kaspi-tengert elveszettnek tartja, erdőségek kiirtásáról, folyó- és ivóvíz-mérgezésekről, víztárolók katasztrofális hatásairól stb. számol be.³² Bizonyára a Komarov által ismertett kép egészében túlzó, rosszindulatú, gyakran

bizonyítatlan és nem hiteles, de számos általa is exponált esettel a szovjet sajtó is többször foglalkozott, s ezeket a tőkés sajtó tovább színezi. (Sőt, van olyan nyugati vélemény is, amely szerint abban, hogy a Szovjetunióban a nyolcvanas évektől perspektivikusabban kezelik a környezetvédelmet, a gazdasági növekedés ütemének csökkenése, az energia- és nyersanyag-kitermelés növekvő nehézségei mellett e szamizdat hatása volt serkentő.)²⁸ Magyar szerzők is beszámolnak szovjet környezeti gondokról, például: "Az Ural, a Donyec-medence egyes vidékein ma is nehéz és füstös a levegő, szennyezett, halott a víz. A Volga menti nagyvárosoknak kellett az ipari víz, az ivóvíz, a mezőgazdaságnak az öntözés. Mire észbe kaptak, a nagy folyó vízhozama alaposan lecsökkent, süllyedt a Kaszpi-tenger vízszintje is."³⁴

A nyolcvanas évek során is több eset vált ismertté, s ez fokozta a környezet ügyei iránti érzékenységet. 1981. novemberében egy brit olajszállító tankhajó katasztrófája nyomán a litván tengerpartokon egymilliárd dollárra becsült kár keletkezett.³⁵ A Pravda egy krími herbicid-gyár leszereléséért lépett fel, mert az a közeli gyógyüdülőhelyet szennyezte.³⁶ A Trud és a Szovjetszkaja Roszija a Ladoga tó eutrofizációjára, a vízi élet pusztulásának veszélyére irányította a figyelmet.³⁷ A Trud arról is beszámolt, hogy a Volga alatti csővezeték törése miatt egy 6 km hosszú, 500 m széles égő olajfolt Kazányt fenyegette.³⁸ A növekvő környezeti aggodalom kiváltotta a környezet károsításáért (elsősorban a szennyezésért) felelősökkel szembeni határozott fellépést is. Mind gyakoribb üzemek működésének felfüggesztése, s az egyéni felelősségrevonás terén az utóbbi években meghonosodott szovjet gyakorlat a világon a leghatározottabb. A környezeti katasztrófák létrejöttét okozó üzemek vezetői a legszigorúbb elbírálásra számíthatnak azon az alapon, hogy "... a társadalom joggal jár el szigorúan azokkal szemben, akik hanyagságból, hozzá nem értésből vagy önző megfontolásból ekótyavetélyik vagyonát."³⁹ Így történt ez az ukrán Vinyica ivóvizét szennyező cukorgyári vezetők esetében (a főmérnök 4 évi, helyettes 1 évi börtönbüntetést kapott, az igazgatót fegylmi úton leváltották),⁴⁰ s a legnagyobb folyószennyezési katasztrófánál is. Utóbbi eset 1983. szeptember 15-én történt, amikor a sztyebnyiki műtrágyagyár hulladék-tárolójának a gátja átszakadt, s 4,5 millió m³ sűrű kálisó-oldat

jutott a Dnyeperbe, ami elpusztította a folyó élővilágának nagy részét, megmérgezte a környék (így Ogyessza és Kisinyov) ivóvíz-készletét. Az üzem több műszaki vezetőjét két és fél évtől öt évig terjedő börtönbüntetésre ítélték.⁴¹

Az új környezeti érzékenység változásokat indított meg a természettel kapcsolatos gigantikus tervekkel kapcsolatban. Különösen sok bírálat illette azt a gyakorlatot, hogy a hatalmas vizierőművek tervezése építése során a természetre gyakorolt hatások felbecslését elhanyagolták, s több esetben kedvezőtlen állapotok következtek be (művelt területek elvesztése, talajromlás, halállomány csökkenése, elárasztott erdőségek stb.). Míg korábban osztatlan társadalmi támogatást élveztek a hasonló tervek, az utóbbi időben sűrűsödnek a fenntartások, sőt a tiltakozás sem ritka. Szemléletes példája ennek az a grandiózus vízépítési terv, amely északi folyók Közép-Ázsiába juttatott vizével reméli az ottani öntözési gondok megoldását, illetve a Kaszpi kiszáradásának megakadályozását. A sztálini időszakban fogant terv 1961-ben bekerült az SZKP programjába,⁴² de élesebb viták felette csak az utóbbi években, már érettebb ökológiai tapasztalatok birtokában kezdődtek. Ezért sokan már 1983-ban úgy gondolták, hogy megfeledeztek róla, de 1984 októberében az SZKP KB október végi, a talajjavítással foglalkozó plénuma határozatot hozott egy redukált terv megvalósításáról. Eszerint az északi folyók és tavak vizéből évente $5,8 \text{ km}^3$ -t, az Ob és Irtis vidékéről 27 km^3 -t vezetnék délre. A vita 1985 végén kezdődött újra az SZKP XXVII. kongresszusa előzetes dokumentumai kapcsán: tudományos szakértők és írók a Szovjetszkaja Rosszijában írt cikkekben javasolták törölni a tervet, melynek megítélésével kapcsolatban feltehetően még nincs végleges álláspont.⁴³

A környezeti kérdések megváltozott hangsúlya a nyolcvanas évek során mindinkább érzékelhető a szovjet politikában. A XXVI. kongresszus ismertetett korszerű felfogása további nyomatókat is kapott. J. Andropovnak az SZKP KB 1983. decemberi plénumán elhangzott felszólalásában az ország előtt álló néhány legsürgetőbb feladata közt volt részletesen szó a környezetvédelemről is. "A termelőerők fejlődésének jelenkori mérete és tempója azt követeli, hogy a környezetvédelemhez és a természeti kincsek racionális felhasználásához vál-

tozzon meg a hozzáállás. Ez nagy gazdasági és szociális jelentőségű feladat, hiszen lényegében az emberek egészségéről, és az ország nemzeti vagyonához való takarékos, gazdaságos hozzáállásáról van szó. Hangsúlyozni kell, hogy súlyos erőfeszítéseink ellenére a probléma továbbra sem került le a napirendről."⁴⁴

Másfél évvel később pedig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa 1985. július 3-i rendeletében részletes és korszerű iránymutatást szabott a hatékony környezetvédelmi munkához.⁴⁵ A dokumentum vitája során olyan határozott tervek körvonalazódtak, mint például az, hogy Moszkva levegőjének tisztasága érdekében a már kitelepített 88 ipari üzemet újabb 300 elköltöztetése fogja követni, vagy az, hogy új, üzemanyagtakarékos és az eddigieknél kevésbé szennyező gépkocsik gyártását kezdik meg. A határozat mély és tárgyyszerű bírálatot mond a szovjet környezetvédelem hiányosságairól, a környezetkárosítás legjellemzőbb formáiról, eseteiről, a törvények és a végrehajtás aszinkronitásáról, a vállalati érdektelenségről, az állampolgári viselkedés hibáiról, a népképviselői és irányító szervek következetlenségéről és erélytelenségéről, az állami irányítás és ellenőrzés korszerűtlen voltáról.

A hozott intézkedések komplex rendszerbe foglalják a környezetvédelmi tevékenységet. A határozat alaptézise: "A népgazdaság problémáinak megoldásakor a szovjet emberek jelenlegi és elkövetkező nemzedékei egészsége védelmének elsőbbségéből kell kiindulni, a legjobb életkörülményeket kell biztosítani, erre kell irányítani a tudományos-technikai fejlődést, biztosítani kell a természetkimélő technológiákra való áttérést, a lehető legtökéletesebben és leggonoszabban kell felhasználni a természeti kincseket." A sokrétű intézkedés-sorozatból tekintsünk néhány példát: hosszú távú környezetvédelmi állami programot kell kidolgozni, erősíteni kell szerepét az ágazatok között, presztízsét emelni kell, a hulladékcsökkentés, illetve -felhasználás szerepét növelni kell, a környezetvédelmi berendezések és mérőműszerek kifejlesztését szélesíteni kell, nagymértékben kell javítani az erősen szennyezett levegőjű és víző körzetek állapotát, fejleszteni kell a természet védelmét, létre kell hoznia az új technikák, technológiák és anyagok, illetve beruházások és rekonstrukciók kötelező ökológiai vizsgálatának rendszerét,

fokozni kell a környezetvédelmi követelményeket az építési és technológiai szabványok terén, gyorsítani kell a környezetvédelmi rendeltetésű objektumok építését, javítani felszereltségüket, nem szabad átadni objektumokat környezetvédelmi berendezések nélkül, folytatni kell a jogi szabályozást, szélesíteni kell a tudományos kutatásokat, fejleszteni kell a nemzetközi együttműködést, fokozni kell a felelősségrevonást az intézkedéseket elmulasztó gazdasági vezetőkkel szemben, az igazságügyi apparátus számára az egyik legfontosabb teendő a környezetvédelmi törvények megszegése elleni harc, az oktatási, közművelődési, tömegkommunikációs intézmények fejlesszék a lakosság ökológiai felkészültségét, javítsák a környezetvédelem propagandáját stb.⁴⁶

A Legfelsőbb Tanács határozata egyértelműen arról tanúskodik, hogy a Szovjetunióban a környezetvédelmet a legfontosabb ügyek között tartják számon. A világ három alapvető problémája - "időzített bombája" - között említi A. Gromiko és V. Lomejko is 1984-ben megjelent művében (az első a fegyverkezési verseny, a második a tömegek elnyomorodása a fejlett országokban)⁴⁷. Ez a szemlélet tükröződik az SZKP programjának tervezetében is: "A nép életkörülményeinek javításában mind nagyobb jelentőségű a társadalom és a természet, az ember és a természeti környezet kölcsönhatása. A szocialista társadalom, amely tudatosan építi jövőjét, tervszerűen, gondosan használja fel a természeti kincseket, és élen jár abban a küzdelemben, amelyet az emberiség bolygónk természeti kincseinek megőrzéséért és gyarapításáért folytat. A párt feltétlenül szükségesnek tartja a természeti kincsek kiaknázása feletti ellenőrzés erősítését, a lakosság ökológiai nevelésének megkezdését."⁴⁸

Másik példaként Lengyelországot érdemes megemlíteni, ahol ma egyes vidékek helyzetéről szólva a környezeti katasztrófa kifejezést sem tartják súlyosnak a szakemberek. Annak ellenére alakult ki ez a helyzet, hogy már a LEMP VI. kongresszusa elé 1971-ben készült irányelvek a "sarkalatos népgazdasági problémák" között említették a környezetvédelmet, melynek megoldására 2-3 éven belül 1990-ig szóló koncepció kidolgozását írták elő, majd 1972-től állami főhatóság is létrejött, s a következő (VII.) kongresszus határozatába is bekerül a megszokott formula ("Az eddiginél nagyobb

figyelmet kell fordítani a természeti környezet védelmére és átalakítására." ⁵⁰, a lengyel alkotmány 1976. évi módosításakor a környezetvédelem is helyet kap ("A Lengyel Népköztársaság biztosítja a természeti környezet védelmét és racionális alakítását, mely az ösztársadalmi vagyon része." ⁵¹). Bár a hetvenes évtized során a helyzet radikálisan romlott, az évtized végén született kongresszusi tézisek növekedés-centrikus elemzése erről nem vesz tudomást, magabiztos derűvel szemléli a jövőt: "Az ipari termelésnek 1985-ben több, mint 18-szor meg kell haladnia azt a színvonalat, amelyet a 60-as évek küszöbén értünk el.. és több, mint két és félszer nagyobbak kell lennie az 1970. évinél... Lengyelország 1985-ben tervszerűen alakítja és eredményesen védi a természeti kincseket. Javul a vizek minősége és csökken a levegő szennyezettsége. Fejlődik az erdőgazdálkodás és növekszik az erdős területek védelme, ami kedvezően befolyásolja az ember életkörülményeit, a víz és a légkör állapotát." ⁵² Mint ismeretes, a jóslat nem vált valóra.

Az 1980. elején született környezetvédelmi törvény is későn érkezett. Az ország környezeti helyzetéről ugyan abban az évben az állami környezetvédő szervek szakemberei által készített jelentés szerint a "nemzeti krízis" arányait éri el a szennyezés és a környezetromlás. ⁵³ Az ökológiai problémák súlya az ország válságos helyzetének egyéb gondjaihoz mérhetővé vált. A legsúlyosabb helyzet a katowicei vajdaságban alakult ki, ahol az ország ipari termelése koncentráldott (ott az ország területének legurbanizáltabb 2 %-án lakosságának 10 %-a él, s adja a széntermelés 94 %-át, az acéltermelés 52 %-át, itt keletkezik az országban kibocsájtott porszenyezés 30 %-a, az ipari hulladékok 60 %-a). Az ökológiai katasztrófát egészségügyi adatok is jelzik: a rákos megbetegedések aránya 30 %-kal, a légzőszervieké 47 %-kal haladta meg az országos átlagot, a lakosság átlagos hemoglobinszintje mintegy 15 %-kal az országos átlag alatt maradt. Kiugróan magas volt a gyermekkorban jelentkező idegrendszeri betegségek száma, a csökkent képességűek iskoláinak fele a vajdaságban működött. ⁵⁴ Krakkóban a gyermekhalandóság az országos átlagot messze meghaladta (100 000 lakosra 258, az országos 184), s a középkori műemlékek pusztulása is elképesztő gyorsasággal folyt. A tengerparti övezet környezeti állapota is riasztóvá vált, a tenger szennyezése következtében csökkent a hal-

fogás, halászok vesztették el munkájukat, a turistaforgalom visszaesett (5 millió belföldivel és 300 000 külföldivel kevesebb vendég), ami a munkalehetőségek még nagyobb mértékű elvesztését jelentette.⁵⁵ Még 1984-ben is arról számolt be a lengyel rádió, hogy csak minden negyedik lengyel él környezetszennyezéstől mentes helyen.⁵⁶ Híradások érkeztek arról is, hogy az erdőállomány is tönkremegy (mert 1950 óta a tervteljesítésre törekedve évi 10-30 %-kal túlvágták a kitermelhető mennyiséget⁵⁷) stb.

A környezeti válság hatásait egyre érzékenyebben tapasztalta a lakosság, s az évtizedforduló politikai válságának vitái során a következmények ijesztő mértékéről szóló, korábban alig ismert adatok széles nyilvánosság elé kerültek. Az "ökológia pánikkeltésbe", a politikai élet minél szélesebb területén való zavarkeltésben érdekelt Szolidaritás Szakszervezet is bekapcsolódott. Részlet egy Szolidaritás röpcédulából: "... az ország élelmiszereinek harmada mérgezett, a lakosság ötöde komolyan veszélyeztetett a légszennyezés által, a lengyel folyók harmada teljesen halott, a Baltikum halódik, a tavak 78 %-a bármely elfogadható standardot messze meghaladóan szennyezettek." 1981. június 20-án 2500-an tüntettek a Gdanski öböl szennyezése ellen, s 20 000 aláírást gyűjtöttek a Szejmnek küldött petícióra, mely a szennyezés megszüntetését követelte.⁵⁵ A lengyel környezetvédő szervezetek fellépése is határozottabbá vált. A Krakkó légszennyezésének nagy részét adó Skawina alumínium kohó körül kialakult éles viták 1981. januárjában a gyár bezárásához vezettek.

A kialakult helyzettel szemben a megújulásra törekvő, a korábbi hibákat elismerő párt sem maradt közömbös. A LEMP IX. (rendkívüli) kongresszusán a KB referátuma a szociálpolitikáról szóló fejezetben, az egészségügyi kérdések mellett szerepelteti a környezetvédelmet: "Aggodalomra adnak okot a környezetvédelem terén tapasztalható óriási mulasztások. Az ország egyes körzeteiben - például Sziléziában - ökológiai katasztrófa fenyeget. Jelenleg nincs lehetőségünk arra, hogy növeljük a környezetvédelmi célokat szolgáló anyagi ráfordításokat. Nem nézhetjük azonban tétlenül, ami történik." 58

A kongresszus felhívása a lengyel néphez azt ígérte, hogy: "Harcot indítunk az ember természetes környezetének pusztulása ellen, a környezet egészségesebbé tételéért, a víz, a levegő tisztaságáért." 59

A kongresszus programnyilatkozatában is nagy súllyal szerepel, egyrészt mint az egyik legfontosabb beruházási cél (a csökkenő beruházások ellenére került a 9 legfontosabb terület közé), másrészt kimondásra kerül, hogy a kormány által kidolgozott egészségügyi és környezetvédelmi fejlesztési programnak a gazdasági reform integráns részét kell alkotnia. Az adott helyzetben a környezet további romlásának megelőzését tartották elérhetőnek.⁶⁰

A párt által meghirdetett - egyébként progresszív és reális - programot a Szolidaritás Szakszervezet kevésnek tartva saját kongresszusának (1981. októberében) egyik önálló téziseként szerepeltette a környezetvédelmet. A Szolidaritás által kínált politikai svédasztalon a környezetvédelmi tartalom gazdagon átítatódik más természetű általános politikai követelésekkel, olykor irrealitással és demagógiával, olykor pedig novumként feltüntetve megismétli a LEMP által is elfogadottakat. A kifejtett gondolatok között vannak ökökérvényű kívánalmak, pl. a környezetvédelem feltételének azt tartják, hogy: a társadalmi célok élvezzenek elsőbbséget a termelési célokkal szemben, hogy a döntéshozatal legyen nyílt, a gazdaságosság számításánál a környezet megkárosításának költségeit is vegyék tekintetbe; vannak követelések: a gazdasági reform során a környezetvédelem kapjon megfelelő rangot (v.ö. a LEMP kongresszussal), a költségvetésből megfelelően nagy összeget, hozzanak új törvényeket, a szennyező üzemeket profilírozzák át. A követelések megvalósításának lehetőségeiről, s arról, hogy milyen más célokról történő lemondás árán képzelhetők el, nem ír a program.⁶¹

A LEMP-nek a lengyel nemzeti megújulást szolgáló programjában a környezetvédelem már fontos szerepet kap, s azt, hogy ez nem csupán kampányjelszó, az is mutatja, hogy a LEMP programjáról 1984-ben folyó vita anyagai között az Országos Küldöttértekezlet az alábbiakat hagyta jóvá: "A környezetvédelmi kérdéseknek a társadalom és gazdaságpolitikai célok hierarchiáján belül betöltött helye növekedni fog. Ennek kifejezésre kell jutnia a területfejlesztési politikában, a termelés és a beruházások alakításában, a tudományos kutató, nevelő és propaganda tevékenységében. Az ökológiai egyensúly biztosítása hosszú évekre szóló intézkedéseket követel, mint-

hogy óriási költségekkel jár. Az elkövetkező időszak alapvető feladata a természetes környezet további romlásának megakadályozása és a legsúlyosabb veszélyek okai kiküszöbölésének megkezdése."⁶² A lengyel szakszervezetek 1985 júliusában tartott tanácskozásán is a lengyel gazdaságot hosszabb távon fenyegető öt veszély között másodikként nevezte meg W. Jaruzelski a környezetvédelmi problémákat.⁶³ A LEMP KB mellett Környezetvédelmi Bizottság alakult, átszervezték az állami irányítást, s a lengyel társadalmi szervezetek is központi ügyként kezelik a környezetvédelmet.⁶⁴ (A Lengyel Szakszervezetek Országos Képviselete például választási programjában a négy legsürgősebb megoldásra váró probléma - az életszínvonal, a lakás és az egészségügy kérdései - közé sorolja.⁶⁵) A kialakult helyzet bizonyosan évtizedekre szóló feladatokat ad.

Jegyzetek

1. A Vietnami Kommunista Párt V. kongresszusa (1982. március 27-31.)
Budapest, Kossuth, 113 pp. p. 25.
2. A Kínai Kommunista Párt XII. kongresszusa (1982. szeptember)
Magyar Külügyi Intézet (gépiratos fordítás) 1984. október
3. SOUTHWICK, C.H.: Kína környezeti kihívása
Science 222: 4624: 565. Ismerteti ELTE TVK Sajtószemle
4. WEISKOPF, M. /1982/ Peking, Barren of Greenery and Choking
on Pollution, Trees to Undo Damage
International Herald Tribune, 1982. ápr. 26. p 5.
/GÖRÖG, T.-DARAI, L, M./1984/ ismerteti a Tudományos
Szocializmus Füzetek 76. számában/
5. ALBERTIN, J.R. /1980./: Chine:La valeur de l'effort
Nuissances et Environment, 3. p 20-33.
6. GEPING, Q. /1982/: Environmental protection in China
Environmental Conservation, 1. p 31-33.
7. AMBOISE-RENDU, M. /1980/
Le Monde, okt. 7-8-9.
8. KRANZLE, K. /1985/: Grüne Mauer gegen den gelben Drachten
Presse,júl. 26. p. 3.
9. HOLMES, N. /1976/: Environment and Industrial Society
Hodder and Stoughton, London p 14.
10. HACSATUROV, T. /1984/: Ohrana prirodü v jevropejszkih
szocialiszticzeszkih sztranah
Voproszü Ekonomiki, 12.
11. SULLIVAN, S /1985/ i.m. lásd 14.
12. OLDBERG, I. szavait SULLIVAN, S. idézi. lásd 14.
13. KILÉNYI, G /1974/: A környezetvédelmi szervezetről és
jogról de lege ferenda
Jogtudományi Közlemények, 8. p. 431-438.
14. SUM, A. /1976/: Environmental Protection in Member Count-
ries of the CMEA: A Survey. Environmental Policy and Law,
1. p 11-15.
15. v.ö. KILÉNYI, G /1976/: Környezetvédelmi politikánk alap-
elvei és a közigazgatás
Állam és Igazgatás, 9. p. p 784-795.
16. GORCZYCA, M.: Niektóre problemy ochrony spodoviska w Polsce
Gospodarka Planowa, 1981. 10. p 444-449.
17. Az SZKP programja. In: Az SZKP XXVII. kongresszusa. 1961.
okt. 17-31. Kossuth, Budapest, 1962. 870 pp, p 779.
18. Az SZKP XXIII. kongresszusa. 1966. márc. 29.-ápr. 8.
Kossuth, Budapest, 1966. 478. pp. p 411
19. BREZSNYEV, L.I. /1971/: Az SZKP KB beszámolója az SZKP
XXIV. kongresszusának 1971. márc. 30.-ápr. 9.

/a/ idézi Láng, J.: A környezetvédelem nemzetközi körképe p 141.

valamint:

/b/ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 1971. márc. 30-ápr. 9. Kossuth, Budapest, 171. 448 pp p 70, ill. 292.

20. Az SZKP XXV. kongresszusa, 1976. febr. 24.-márc. 5. Kossuth, Budapest, 1976. 335 pp. p 53.
21. Az SZKP XXVI. kongresszusa. 1981. febr. 23.-márc. 3. Kossuth, Bp. 1981. 308 pp p 222.
22. Mint 53, pl.: p 36, p 50, p 213, p 215, p 216, p 227, p 238, p 250, p 268-269.
23. MITRJUSKIN, D. kiemelése. In: Környezetvédelem a Szovjetunióban. Közli a Nemzetközi Szemle, 1978. 10. sz. 77-81., a Die Wahrheit 1978. aug. 31. alapján
24. például: 1968. a Föld használatára
1975. az ásványi kincsek hasznosítására
1977. erdők hasznosítására
1980. a Vizek Hasznosítására
1981. a Levegő Védelmére
a Vadonélő Állatok és Növények Védelmére
és Hasznosítására

forrás:

KOLBASOV, O.S.: USSR, Two New Environmental Laws
Environmental Policy and Law, 1981. 2. p. 79-81.

valamint: 1972. Szu. Minisztertanácsi határozat "A természetvédelem fokozásáról és a természeti kincsek hasznosításának javításáról"

forrás: BORZA, D. mint 57.

valamint: "az SZKP KB és a szovjet minisztertanács közös 1978-as határozata a környezetvédelem főbb irányaira és feladataira"

forrás: Lengyel L.L.: Környezetvédelem a Szovjetunióban, Népszabadság, 1985. jul. 16.

25. v.ö. BORZA, D.: A Szovjetunió természet- és környezetvédelmi politikája
Vizgazdálkodás és Környezetvédelem, 1977. 4. p. 1-3.
26. HOORN, E.: Sowjets setzen nun auf Kohle und Erdgas
Die Presse, 1984. nov. 28. p 4.
27. v.ö. GROTZKY, J.: Umweltschutz und Umweltschaden in der jüngsten sowjetischen Diskussion.
Osteuropa, 1984. 7. p 511-514.

28. PRYDE, P.R.: The decade of the environment in the USSR. Science, 1983. ápr. 15. p 274-279.
29. Posztanovlénijje Verhovnovo Szovjeta SzSzsZR o Szobljutyenyii trebovanyij zakondatyelsztva ob ohranye prirodü i racional'nom iszpolzoványii prirodñuh reszurszov. Pravda, 1985. jul. 4. p 1-2.
30. RASZPUTYIN, V.-vel készült interjú /Der Spiegel, 1985. 15./ a Természetvédelem 1985. 7. p 12-13. közli
31. Pl. KOMAROV, B.: Destruction of Nature in the Soviet Union London, Pluto, 1980. 150 pp, M.E.Sharpe White Plains, N.Y. /német kiadás a Rohwolt Verlagsnál, a Reinbek V-nál, holland a Vereniging Milieudedefensienél stb./
32. A KOMAROV-féle nem az egyetlen "ökológiai szamizdat", amelyet a nyugati szakirodalom említ. Így például:

MEDVEDOV, Z.: Nuclear Disaster in the Urals, Norton, N.Y. 1979.
33. Például az Aral helyzetéről: Kommuniszt, 1975. 9. a Kaspiról: Izvesztyija, 1977. dec. 27. p 2. a mezőgazdasági földvédelemről: Lityeraternaja Gazeta, 1981. aug. 26. p 10. a víztárolókról: Nas Szovremennik, 1984. 7. szennyezési esetekről: Lityeraternaja Gazeta, 1984. 8. Izvesztyija, 1983. okt. 26, Trud 1984. okt. 4., Pravda, 1984. jan. 18. erdők irtásából származó károkról: Lityeraternaja Gazeta, 1965. márc. 30., 1967. dec. 13.
34. KIS CS.: A környezetvédők optimisták. Kortárs, 1981. 5. p 807-808.
35. Ismerteti Pryde, mint 60. a New York Times 1982. I.31. p 9. nyomán
36. Ismerteti MAHONEY, W.G. a Pravda 1984. jan. 17. nyomán World Environment Report, 1984. márc. 7.
37. Ismerteti MAHONEY, W.G. az 1984. nov. 4-i Trud nyomán WER, 1984. nov. 14. p 177
38. Ismerteti MAHONEY, W.G. WER, 1984. aug. 8. p 126.
39. J.V. ANDROPOV szavait ismerteti a Nas Szovremennyik nyomán M.J. Pillanatyini előny, évszázados kár. Búvár, 1984. 12. p 565.
40. Ismerteti ANON WER, 1984. szept. 19. p 149
41. Az esettel számos híradás foglalkozott, pl. The Ecologist, 1983. 6. p 57, Heti Világgazdaság, 1984. május 5. p., 13. Izvesztyija nyomán WER /1984. 15. p 119, International Herald Tribune 1983. okt. 28., Népszabadság, 1985. jun.28. p.8./ valamint 59., mint 70.

42. mint 48, p 773
43. A témával kapcsolatban:
ANON: Excuse me for breathing
The Economist, 1984. aug. 11. p 57.
- MTI: Évek óta zajlik a vita
Magyar Hírlap, 1986. jan. 6. p 2. - Idézi M. LEMESEV,
illetve V. ASZTATJEV V. BELOV, J. BONDAREV, SZ. ZALIGIN
L, LEONOV cikkeit a Szovjetszkaja Roszija 1985. dec.
20. és 1986. jan. 3-i számaiból.
- PETŐ A.: Gigantikus tervek.
Heti Világgazdaság 1984. nov. 3. p 6.
- ZALAI I.: Szovjet mezőgazdaság
Népszabadság, 1984. nov. 29. p 4.
44. ANDROPOV, J. /1983/: Tyekszt vüsztuplényija generalnovo
szekretarja CK KPSzSz
Pravda, december 3. p 1.
45. A határozattal kapcsolatos források:
- /a/ mint 61.
- /b/ LENGYEL L.L.: Környezetvédelem a Szovjetunióban
Népszabadság, 1985. jul. 16. p 4.
- /c/ MTI: A környezetvédelemről és a közrend szilárdításáról
tanácskozott a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa.
Népszabadság, 1985. jul. 4. p 3.
46. Mint 61.
47. GROMIKO, A. - LOMEJKO, V.: Novoje műslényije v jágyernüj
vek. Moszkva, Mezsdunarodnüle otnosényija, 1984. 296. pp.
Referálja a Béke és Szocializmus, 1985.7 p 130-131.
48. Az SZKP Programja /tervezet/
A Népszabadság különkiadványa. Hírlapkiadó, Budapest,
1985. 47 pp. p 24.
49. A LEMP VI. kongresszusára a LEMP KB által kidolgozott
és az 1971. szept. 4-i plénumon elfogadott irányelvek. A Trybuna
Ludu Különkiadása. In: Nemzetközi Dokumentumok MTI p. 1-75.
valamint a PAVLIJAK, J-SZIBIGA, J.: A környezetvédelem
formálásának és védelmének irányvonala Lengyelországban,
MTESZ, 1975. pp 18.
50. A LEMP VII. kongresszusa. 1975. dec. 8-13. Kossuth, 1976.
pp. 102. p. 68.
51. GORCZYCA, M.: I.m. mint 48.

52. Wytyezul Komitetu Centralnego na VIII. Zjazd PZPR:
"O dlaszy rozwoj socjalistycznej Polski, a pomyslnosz
narodu polskiego" Varsó, 1979. pp. 63.
53. DUSOGA, J.-ZADROZNY, S. által vezetett 14 tagú bizottság
jelentését idézi SERAFIN, R. mint 87.
54. VÁRKONYI A.: A környezet megmentésével is baj van.
Búvár, 1981. 12. p. 550-551.
55. SERAFIN, R: The Greening of Poland. The Ecologist,
1982. 4. p. 176-184.
56. A varsói rádió 1984. január 30-i adását idézi: MAHONEY
W.G.: World Environment Report 1984. febr. 22. p. 32.
57. OSCHLIES, W.: Polens "bedrohte Natur" findet Beschützer.
Osteuropa 1984. 8. p 581-585.
58. A LEMP KB-nak a LEMP IX. /rendkívüli/ kongresszusán Sta-
nislaw Kania által előterjesztett referátuma. Trybuna Ludu
1981. jul. 15. /MTI Nk. Dok. 1981. 20. p. 52-58. p. 74./
59. A LEMP IX. rendkívüli kongresszusának felhívása a len-
gyel néphez. PAP Varsó 1981. jul. 21. /MTI Nk. Dok.
1981. 20. p. 89-91. p. 9./
60. A LEMP IX. rendkívüli kongresszusának programnyilatkozata.
Trybuna Ludu 1981. jul. /MTI Nk. Dok. 1981. 23. pp.
37. p. 18. p. 21. p. 25./
61. Program NSZZ "Solidarnosc" uchwalony przez I. Krajowy
Zjazd Delegatów Tygodnik Solidarnosc 1981. 29. /okt.16-i/
melléklete /MTI Nk. Dok. 1981. 25. p. 8-41./
62. Materialy do dyscesji nad programem PZPR. Ksiazka i
Wiedza, Varsó 1984. p. 1-79. /MTI Nk. Dok. 1984. 13-14,
p. 3-55./
63. MTI: Jaruzelski a szakszervezetek szerepéről. Népszabadság,
1985. jul. 16. p. 2.
64. MIKLÓS, G.: Lengyelország: Tiltott gyümölcsfák.
Heti Világgazdaság, 1985. ápr. 13. p 12-13.
65. MTI: A lengyel szakszervezetek programja az őszi országos
választásokra. Népszabadság, 1985. jul. 15. p. 2.